

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

**«Ο Υβριδικός Πόλεμος και το Διεθνές Δίκαιο: Νομικές
Προκλήσεις και Προοπτικές»**

Δήμητρα Αθανασοπούλου (Α.Μ.: ΜΘ22002)

Επιβλέπων Καθηγητής: Πέτρος Λιάκουρας

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής: κ. Πλατιάς Αθανάσιος, Καθηγητής

κ. Λιαρόπουλος Ανδρέας, Αναπληρωτής Καθηγητής

Πειραιάς, Σεπτέμβριος 2024

Υπεύθυνη Δήλωση

Με ατομική μου ευθύνη και γνωρίζοντας τις κυρώσεις (3) , που προβλέπονται από τις διατάξεις της παρ. 6 του άρθρου 22 του Ν. 1599/1986, δηλώνω ότι:

το έργο που εκπονήθηκε και παρουσιάζεται στην υποβαλλόμενη διπλωματική εργασία είναι αποκλειστικά ατομικό δικό μου. Όποιες πληροφορίες και υλικό που περιέχονται έχουν αντληθεί από άλλες πηγές, έχουν καταλλήλως αναφερθεί στην παρούσα διπλωματική εργασία. Επιπλέον τελώ εν γνώσει ότι σε περίπτωση διαπίστωσης ότι δεν συντρέχουν όσα βεβαιώνονται από μέρους μου, μου αφαιρείται ανά πάσα στιγμή αμέσως ο τίτλος.

Η Δηλούσα

Δήμητρα Αθανασοπούλου

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα της διπλωματικής μου εργασίας, κ. Πέτρο Λιάκουρα, Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πειραιά, για την αβίαστη μεταλαμπάδευση των γνώσεων του τόσο καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας όσο και κατά τη διάρκεια των σπουδών μου.

Ακόμη, ευχαριστώ εκ βαθέων τη Δρ. Μαρία Κατσιγιάννη, η οποία ήταν πάντα εκεί να ακούει, να επικουρεί, να επιλύει απορίες, δίχως να δυσανασχετήσει ποτέ, καθώς και τον συμφοιτητή και πλέον πολύτιμο φίλο, Ευστάθιο Παπαδημητρίου με τον οποίο πάντα μοιραζόμασταν σκέψεις και ανησυχίες για το πώς θα καταφέρουμε όλους μας τους στόχους και πώς θα φτάνουμε συνεχώς όλο και πιο κοντά στον φάρο της γνώσης.

Τέλος, το μεγαλύτερο ευχαριστώ το αποδίδω στους ανθρώπους στους οποίους τα χρωστάω όλα, στους γονείς και την αδελφή μου.

*Στην αείμνηστη γιαγιά μου Δήμητρα,
που γνώρισε και βίωσε τον συμβατικό πόλεμο...*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	4
ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	5
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	6
ABSTRACT	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η Έννοια, το Περιεχόμενο και οι Ορισμοί του Υβριδικού Πολέμου	
1.1. Ο υβριδικός πόλεμος στην ιστορία	11
1.2. Η έννοια του υβριδικού πολέμου – Μια γενική επισκόπηση.....	12
1.2.1. Ειδικότεροι ορισμοί του υβριδικού πολέμου.....	14
1.2.2. Τα χαρακτηριστικά του υβριδικού πολέμου.....	18
1.2.3. Είδη και μορφές του υβριδικού πολέμου.....	20
1.2.4. Εργαλεία του υβριδικού πολέμου και των υβριδικών απειλών.....	22
1.3. Υβριδικές απειλές και διαφορές από τον υβριδικό πόλεμο.....	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο Υβριδικός Πόλεμος και το Διεθνές Νομοθετικό Πλαίσιο.....	27
2.1. Η χρήση βίας και το δικαίωμα νόμιμης άμυνας σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο.....	29
2.2. Οι νομικές προκλήσεις του υβριδικού πολέμου σχετικά με τις έννοιες της «χρήσης βίας» και της «νόμιμης άμυνας».....	32
2.2.1. Τα αντίμετρα στον υβριδικό πόλεμο.....	34
2.2.2. Η ερμηνευτική εξέλιξη των εννοιών της «χρήσης βίας» και της «νόμιμης άμυνας» στο πλαίσιο της αντιμετώπισης υβριδικών προκλήσεων.....	38
2.3. Η λειτουργία του Διεθνούς Δικαίου στην περίπτωση του τρομοκρατικού χτυπήματος της 11 ^{ης} Σεπτεμβρίου 2001.....	42
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Οι Νομικές Προοπτικές στην Αντιμετώπιση των Υβριδικών Απειλών και του Υβριδικού Πολέμου – Δράση NATO και Ευρωπαϊκής Ένωσης	
3.1. Η έννοια της «νομικής ανθεκτικότητας».....	47

3.2. Προς την επαναθεώρηση και την ευελιξία του υφιστάμενου νομοθετικού πλαισίου.....	50
3.2.1. Η δράση του ΝΑΤΟ για την αντιμετώπιση του υβριδικού πολέμου	51
3.2.2. Η δράση της ΕΕ για την αντιμετώπιση του υβριδικού πολέμου.....	56
3.3. Νομικές προοπτικές	58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Αντί Επιλόγου – Συμπεράσματα.....	62
4.1. Συμπεράσματα	62
4.2. Εθνική στρατηγική	66
4.3. Προτάσεις	67
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	70

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: “Υβριδικός Πόλεμος: Από τον Θουκυδίδη στο σήμερα”

Εικόνα 2: “Υβριδικός Πόλεμος: Η σημασία της πληροφορίας και της τεχνολογίας”

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι δυναμικές του διεθνούς περιβάλλοντος διαμορφώνονται κυρίως από τις σχέσεις μεταξύ των κρατών. Με τη σειρά τους, οι εν λόγω σχέσεις καθορίζονται κυρίως από την ισχύ που κατέχει έκαστο κράτος, καθώς και από τις σχηματιζόμενες συμμαχίες. Σε όλα τούτα, έρχεται να προστεθεί το Διεθνές Δίκαιο, η ενίσχυση και ο καθοριστικός ρόλος του οποίου εμπεδώθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε μια προσπάθεια αποκλιμάκωσης των πολέμων και των καταστροφικών συνεπειών του, οι κανόνες του Διεθνούς Δικαίου σκόπευαν στην θέση ορισμένων απαράβατων κανόνων και αρχών προκειμένου επικρατεί η ειρήνη και κατ' επέκταση η ειρηνική επίλυση των κρατικών διαφορών, με έσχατη την καταφυγή στα όπλα σε περίπτωση που κράτος δεχτεί ένοπλη επίθεση. Έκτοτε όμως το διεθνές τοπίο έχει αλλάξει, νέοι κίνδυνοι – μη στρατιωτικού χαρακτήρα, αλλά εξίσου καταστροφικοί- έχουν αναδυθεί, νέοι παίκτες -μη κρατικοί- κλυδωνίζουν την διεθνή ασφάλεια, καθώς και μη συμβατικοί τρόποι διεξαγωγής εχθρικών επιχειρήσεων ολοένα και περισσότερο λαμβάνουν χώρα. Ως εκ τούτου, στην προσπάθεια να εξηγηθούν όλα τα ανωτέρω, σύγχρονοι όροι όπως «υβριδικές απειλές» και «υβριδικός πόλεμος» έχουν κάνει την εμφάνισή τους. Το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα αυτών των εννοιών έγκειται στο ότι διαρκώς δοκιμάζουν τα όρια αρχών και κανόνων, θέτοντας εν αμφιβόλω την αξία και αποτελεσματικότητά τους. Αυτό ακριβώς έχουν προκαλέσει και στους διεθνείς κανόνες περί απαγόρευσης χρήσης της βίας και της νόμιμης άμυνας, εγείροντας συνέχεια το ερώτημα για το αν είναι εφικτό να ενταχθούν στο ρυθμιστικό τους πεδίο. Αυτό αποτελεί και το κεντρικό ζήτημα της παρούσας εργασίας, το οποίο θα επιχειρηθεί να προσεγγιστεί και να αναλυθεί.

Λέξεις-κλειδιά: υβριδικός πόλεμος, υβριδικές απειλές, διεθνής ασφάλεια, κρατικοί και μη κρατικοί δράντες

ABSTRACT

The dynamics of the international environment are mainly shaped by the relations among states. In turn, these relations are mainly determined by the power each state possesses, as well as by the formed alliances. To all the above mentioned, International Law is added, the strengthening and decisive role of which was consolidated on the aftermath of the World War II. In an attempt to de-escalate wars and their disastrous consequences, International Law intended to set certain inviolable rules and principles in order for peace and the peaceful resolution of state disputes to prevail, with the ultimate resort to arms in case a state receives an armed attack. But since then, the international landscape has changed, new hazards - non-military in nature, but equally destructive- have emerged, new actors – non-state- shake up the international security, and unconventional ways of conducting hostile operations are increasingly taking place. Therefore, in an attempt to describe all of the above, modern terms such as ‘hybrid threats’ and ‘hybrid warfare’ have made their appearance. The most characteristic feature of these concepts lies in the fact that they constantly test the limits of principles and rules, questioning their value and effectiveness. This is exactly what they have caused to the international rules on the prohibition of the use of violence and legitimate defense, constantly raising the question of whether it is possible to join their regulatory field. This is exactly the central issue of this thesis, which will be attempted and to be approached and analyzed.

Key words: hybrid warfare, hybrid threats, international security, state and non-state actors

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πλαίσιο του σύγχρονου διεθνούς περιβάλλοντος παρατηρείται η συνεχώς αυξανόμενη ανάδυση νέου τύπου απειλών. Οι απειλές αυτές, συχνά απορρέουσες από κρίσεις με εθνικές, περιφερειακές ή και παγκόσμιες προεκτάσεις σχηματίζουν ένα θολό τοπίο με δυσδιάκριτες διαχωριστικές γραμμές, δημιουργώντας προκλήσεις στις υφιστάμενες ρυθμίσεις ασφάλειας. Ενεργειακές, οικονομικές και δημογραφικές κρίσεις, η τεχνολογική επανάσταση, ο διαρκής εξελισσόμενος τομέας της πληροφορικής και των επικοινωνιών, καθώς και κυβερνοχώρος άρχισαν και συνεχίζουν να προσφέρουν γόνιμο έδαφος για την εμφάνιση και εφαρμογή τακτικών υβριδικού χαρακτήρα¹, οι οποίες με τη σειρά τους οδηγούν στην εμφάνιση «υβριδικών» απειλών που κινούνται στην αποκαλούμενη «γκρίζα ζώνη» (*grey zone*) μεταξύ της ειρήνης και του πολέμου².

Φαινόμενα όπως η τρομοκρατία, το οργανωμένο έγκλημα, οι ασύμμετρες απειλές, η διάδοση ψευδών ειδήσεων (*fake news*) και οι κυβερνοεπιθέσεις, ιδωμένα κατά μόνας, δεν αποτελούν κάτι το καινοφανές. Είναι ακριβώς η συνδυαστική χρήση αυτών που συνεπάγεται τη θύλωση των παραδοσιακών διχοτομιών (ειρήνη – πόλεμος) ή τριχοτομιών (ειρήνη-κρίση-πόλεμος), προκαλώντας πολλαπλές και διαφορετικού είδους συνέπειες -οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές- στις κοινωνίες. Όλα τούτα επιφέρουν ασάφειες ως προς την φύση της επικρατούσας κάθε φορά κατάστασης, καθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, εις αμφοτέρω ατομικό και συλλογικό επίπεδο, δύσκολη λόγω του προκληθέντος κλίματος σύγχυσης και δυσπιστίας³. Περαιτέρω, η χρήση των ανωτέρω - μεμονωμένα ή συνδυαστικά- από κρατικούς ή μη κρατικούς δρώντες, αντίθετα με το παρελθόν, όπου οι συγκρούσεις διεξάγονταν πρωτίστως δια στρατιωτικών μέσων και ανάμεσα, οικείων μεταξύ τους πλευρών, στοχεύοντας στον κλυδωνισμό της κρατικής και κοινωνικής δομής, καθιστά το πεδίο της εθνικής ασφάλειας πολύπλοκο και την προστασία αυτής ακόμα πολύπλοκότερη. Συνέπεια αυτού είναι σε πολλές περιπτώσεις οι θεμελιώδεις αξίες των δυτικών κοινωνιών, όπως η διαφάνεια, το κράτος δικαίου και ο δημοκρατικός τρόπος λήψης των αποφάσεων να δοκιμάζονται στην προσπάθεια αντιμετώπισης και εξουδετέρωσης των υβριδικών απειλών.

Προχωρώντας ένα βήμα πιο πέρα, ο «υβριδικός πόλεμος» (*hybrid warfare*), του οποίου η σχέση με το διεθνές δίκαιο αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσας, αποτελεί μια

---

¹ Stefanescu, Daniel-Cornel. (2016). “ Is Hybrid Warfare a New Manner of Conducting Warfare?”. *Review of the Air Force Academy. The Scientific Informative Review*. Vol. XIV, No 2 (32), p. 155. DOI:10.19062/1842-9238.2016.14.2.20 (τελευταία πρόσβαση: 26.02.2024).

² Λιαρόπουλος, Α., Κωνσταντόπουλος, Ι. & Μποζίνης, Α.. (2021). *Οι υβριδικές απειλές σε σχέση με την Ελλάδα και οι τρόποι αντιμετώπισής τους*. Ερευνητικό έργο σε συνεργασία με το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης, σελ. 6. Διαθέσιμο σε <https://www.des.unipi.gr/files/lab-ics/wps/meleti-yvridikes-apeiles.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 28.02.2024).

³ Giannopoulos G., Smith H., Theocharidou M.. (2021). *The landscape of Hybrid Threats: A Conceptual Model (Public Version)*. Publications Office of the European Union, p. 6. DOI: [10.2760/44985](https://doi.org/10.2760/44985) (τελευταία πρόσβαση: 28.02.2024).

στρατηγική σύγχρονου πολέμου που συμπεριλαμβάνει και τακτικές «ασύμμετρου πολέμου» (*asymmetric warfare*), εφαρμοζόμενες από κρατικές ή και μη κρατικές οντότητες του διεθνούς συστήματος με σκοπό την εκπλήρωση των στρατηγικών τους συμφερόντων⁴. Τέτοιοι δρώντες μπορεί να είναι τα ίδια τα κράτη, τα κράτη «δια αντιπροσώπων», ήτοι μέσω άλλων κρατών που πολεμούν για αυτά (*proxy war*) ή μέσω τρομοκρατικών ομάδων, άτακτες ένοπλες δυνάμεις, εγκληματικές ομάδες, οι οποίες μπορεί να έχουν διαμορφώσει τόσο εκτεταμένο δίκτυο που να έχουν αναπτύξει ακόμη και διεθνή δράση, καθώς και παραστρατιωτικές ομάδες. Όσον αφορά δε τον ασύμμετρο πόλεμο, συνιστά μια τακτική πολέμου εκ των αρχαίων χρόνων, ακολουθούμενη από συμβατικούς ή μη δρώντες, χρησιμοποιώντας συμβατικά και μη όπλα. Σημειώνεται δε ότι δεν υπάγεται στη σκέπη του διεθνούς δικαίου και δη του δικαίου των ενόπλων συγκρούσεων, ακριβώς λόγω των μέσων που διέρχεται και του γεγονότος ότι δεν οδηγεί συνήθως σε ανοιχτές συγκρούσεις.

Η ανωτέρω παρατήρηση, ή ορθότερα διαπίστωση οδηγεί αναπόφευκτα σε ένα ερώτημα θεμελιώδους σημασίας και βαρύτητας, το οποίο αποτελεί άλλωστε και το βασικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας εργασίας. Τούτο δεν είναι άλλο από το πότε, υπό ποιες συνθήκες και σε ποιο βαθμό δύναται το υφιστάμενο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου να εφαρμοστεί στον υβριδικό πόλεμο. Ως γνωστόν, στο παραδοσιακό διεθνές δίκαιο υπάγονται οι περιπτώσεις όπου εκδηλώνεται ένοπλη σύγκρουση, καθώς γίνεται παράνομη χρήση της βίας από έναν κρατικό δρώντα έναντι ενός άλλου, όπου στον τελευταίο ενεργοποιείται και το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας. Εκ τούτου μόνο, καθίσταται εύλογη η ανάδυση νομικών και πρακτικών δυσχερειών εν είδει της πολυτροπίας του υβριδικού πολέμου, ο οποίος δοκιμάζει τα όρια και την προσαρμοστικότητα των εννοιών, των κανόνων και των όρων του διεθνούς δικαίου. Οι προκλήσεις που συνεπάγεται το είδος αυτό πολέμου, κινούμενος κάτω από το κατώφλι του «κανονικού» πολέμου (*below the threshold of war*) και συχνά εκμεταλλευόμενος τα νομικά κενά του διεθνούς δικαϊκού συστήματος, καταφέρνουν να δημιουργήσουν δικαϊκές ασυμμετρίες και να θέσουν εν αμφιβόλω υφιστάμενους θεσμούς. Υπ' αυτά τα δεδομένα, το αρχικά τεθειμένο ερευνητικό ερώτημα επεκτείνεται και οδηγεί σε ένα περαιτέρω: Ακόμα και ένα ευέλικτο διεθνές κανονιστικό πλαίσιο, αναδεικνύεται επαρκές προς την αντιμετώπιση του υβριδικού πολέμου και εν γένει των υβριδικών απειλών ή η εξελισσόμενη πραγματικότητα 'επιτάσσει' τη δημιουργία νέων διεθνών κανόνων;

Όλα τα ανωτέρω έχουν γίνει αντιληπτά από τη διεθνή κοινότητα. Άπαντα κράτη, διεθνείς οργανισμοί, όπως ο ΟΗΕ δια του Συμβουλίου Ασφαλείας, το ΝΑΤΟ και η Ευρωπαϊκή Ένωση έχουν συνειδητοποιήσει τη σπουδαιότητα των νέων αυτών απειλών, υιοθετώντας νέες πολιτικές με σκοπό την πρόληψη, καταστολή και αντιμετώπιση αυτών. Μεταξύ άλλων, τα τελευταία χρόνια έχει σημειωθεί προσπάθεια επανερμηνείας των υφιστάμενων κανόνων διεθνούς δικαίου, και δη των άρθρων 2 παρ. 4 (Χρήση Βίας) και 51 (Νόμιμη Άμυνα) του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, προκειμένου χωρήσουν στο ρυθμιστικό τους

---

⁴ Λιαρόπουλος, Α., Κωνσταντόπουλος, Ι. & Μποζίνης, Α.. (2021), ό.π., σελ. 6-7.

πεδίο -πάντοτε υπό προϋποθέσεις- περιπτώσεις υβριδικού πολέμου και ως εκ τούτου καταστεί δυνατή η αποτελεσματική αντιμετώπιση αυτών.

Με δεδομένα τα προπαρατεθέντα, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι σε πρώτο στάδιο η κατά το μέγιστο εφικτό ανάλυση του όρου του υβριδικού πολέμου, αναγιγνώσκοντας τα χαρακτηριστικά του και τις μορφές δια τις οποίες μπορεί να εκδηλωθεί. Σε δεύτερο στάδιο, θα καταβληθεί η προσπάθεια εξέτασης των νομικών προεκτάσεων του υβριδικού πολέμου σε επίπεδο διεθνούς δικαίου, διερευνώντας το πώς έχει τύχει να αντιμετωπιστεί έως τώρα και πώς δύναται να αντιμετωπιστεί στο μέλλον. Δια του εντοπισμού και της ανάλυσης των νομικών κενών καθώς και της αναφοράς στις προσπάθειες που καταβάλλονται σε διακρατικό επίπεδο, θα επισκοπηθεί η ανθεκτικότητα αλλά και η δυνατότητα ευελιξίας των διεθνών κανόνων εμπρός της νέας αυτής μορφής πολέμου.

Πιο συγκεκριμένα, η εργασία δομείται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η έννοια του υβριδικού πολέμου και εν γένει των υβριδικών απειλών, οι διάφοροι ορισμοί που έχουν δοθεί από θεωρητικούς, τα είδη και οι μορφές του υβριδικού πολέμου καθώς και οι διαφορές του σε σχέση με τις υβριδικές απειλές. Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στην εξέταση των κανόνων του διεθνούς δικαίου και ειδικότερα στην απαγόρευση της χρήσης βίας και στο δικαίωμα της νόμιμης άμυνας, διαβαίνοντας έπειτα στην εξέταση της δυνατότητας χρήσης του δικαιώματος αυτού σε περίπτωση υβριδικού πολέμου και στις νομικές προκλήσεις που αναδύονται σε τέτοια περίπτωση. Προκειμένου εναργέστερης παρουσίας του ζητήματος αυτού, γίνεται η καταγραφή του παραδείγματος του τρομοκρατικού χτυπήματος της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 εναντίον των ΗΠΑ. Έπεται το τρίτο κεφάλαιο, όπου γίνεται η αναφορά στις προσπάθειες από μέρους του ΝΑΤΟ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την επίρρωση και συμπλήρωση του υφιστάμενου διεθνούς ρυθμιστικού πλαισίου αλλά και την χάραξη νέων πολιτικών και κανόνων, δημιουργώντας νέες προοπτικές προς την αντιμετώπιση των υβριδικών απειλών και φαινομένων υβριδικού πολέμου. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι διάφορες παρατηρήσεις και τα εξαχθέντα συμπεράσματα, ενώ παράλληλα λαμβάνουν χώρα προτάσεις για πιθανή βελτίωση της υφιστάμενης κατάστασης εις αμφοτέρω εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με την αποτίμηση των ευρημάτων και με τη διαπίστωση ότι ο υβριδικός πόλεμος και εν γένει οι υβριδικές απειλές ήρθαν για να μείνουν και πως θα απασχολήσουν επί μακρόν το διεθνές γίγνεσθαι, αφ' ης στιγμής φαίνεται να καθίσταται ένα ζήτημα μείζον για την εθνική και κατ' επέκταση τη διεθνή ασφάλεια, δυνάμενα να αναδιαμορφώσουν το νομικό και θεσμικό τοπίο, φέρνοντας στην επιφάνεια νέα δικαιώματα και υποχρεώσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η Έννοια, το Περιεχόμενο και οι Ορισμοί του Υβριδικού Πολέμου

1.1. Ο υβριδικός πόλεμος στην ιστορία

Μια εκ των διακρίσεων που συναντά κανείς στη διεθνή βιβλιογραφία, σε μια προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας και του περιεχομένου του υβριδικού πολέμου είναι η ιστορική⁵. Εν προκειμένω, κρίνεται χρήσιμη και ταυτοχρόνως αδήριτη η επισκόπηση της εν λόγω προσέγγισης, προκειμένου καταστεί σαφέστερη αλλά και χρονικά εναργέστερη η εξέλιξη του “νέου” αυτού είδους πολέμου και ο αντίκτυπός του στο σύγχρονο διεθνές περιβάλλον.

Ανατρέχοντας στην παγκόσμια στρατιωτική ιστοριογραφία, διόλου δυσεύρετα είναι παραδείγματα πολεμικών συγκρούσεων, όπου κρατικοί ή/και μη κρατικοί δρώντες μετήλθαν της συνδυασμένης χρήσης συμβατικών και μη εργαλείων και μεθόδων με σκοπό την επίτευξη των τεθέντων στρατιωτικών και πολιτικών τους στόχων. Οι «υβριδικές» αυτές μέθοδοι, όπως θα επισκοπηθεί αμέσως κατωτέρω, σε πολλές περιπτώσεις απεδείχθησαν αποτελεσματικές, υπό την έννοια ότι πέραν του ότι προσέδωσαν πλεονέκτημα στον χρήστη τους, οδήγησαν και σε νίκη.

Πιο συγκεκριμένα, η ιστορική προσέγγιση νοεί και ορίζει το υβριδικό πόλεμο ως την χρήση ταυτοχρόνως συμβατικών και μη δυνάμεων στην ίδια στρατιωτική εκστρατεία. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με αυτήν την οπτική ο υβριδικός πόλεμος δεν συνιστά ένα καινοφανές φαινόμενο, αλλά το εντοπίζει κανείς ήδη στον 5^ο αι. π.Χ., ήτοι στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, όπως αυτός περιεγράφηκε από τον Θουκυδίδη⁶. Ειδικότερα, όσο μαινόταν η διαμάχη μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών, οι τελευταίοι είχαν συνειδητοποιήσει ότι έπρεπε να διατηρούν σημαντικές δυνάμεις στη Λακωνία και στη Μεσσηνία προκειμένου αποτραπεί ενδεχόμενη εξέγερση Ειλώτων, στις πλάτες των οποίων στηρίζονταν όλα τα αγροτικά και στρατιωτικά συστήματα⁷. Γνωρίζοντας οι Αθηναίοι αυτό το δεδομένο, το εκμεταλλεύτηκαν και δημιούργησαν στην Πύλο μια στρατιωτική βάση στελεχωμένη από Μεσσήνιους, τους προγόνους των οποίων είχαν εκδιώξει οι Σπαρτιάτες το 464 π.Χ., όποτε είχε σημειωθεί εξέγερση των Ειλώτων. Έτσι, οι Αθηναίοι χρησιμοποιώντας υπέρ τους το ότι οι Μεσσήνιοι ομιλούσαν την τοπική διάλεκτο, παρότρυναν τους Είλωτες να αυτομολήσουν στην Πύλο, προκαλώντας κατ’ αυτόν τον τρόπο εσωτερική αστάθεια στην Σπάρτη⁸.

Ένα άλλο παράδειγμα, ειλημμένο από την ιστορία του Δυτικού Κόσμου αποτελεί η οργάνωση Special Operations Executive (SOE) εμπνευστής της οποίας ήταν ο Winston

---

⁵ Wither, James K.. (2016). “Making Sense of Hybrid Warfare”. *Connections: The Quarterly Journal*. Vol. 15, No.2, p. 74. DOI:[10.11610/Connections.15.2.06](https://doi.org/10.11610/Connections.15.2.06) (τελευταία πρόσβαση: 03.03.2024).

⁶ Murray, Williamson & Mansoor, Peter R.. (2012). *Hybrid Warfare Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*. Cambridge University Press & Assessment, p. 3.

⁷ Murray, Williamson & Mansoor, Peter R.. (2012), ό.π., pp. 3-4.

⁸ Κωνσταντόπουλος, Ιωάννης Λ.. (2020). «Υβριδικός Πόλεμος και Πληροφόρηση». *ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ*. Τεύχος 118 (Απρίλιος), σελ. 8.

Churchill στην οποία ανέθεσε, αρχής γενομένης τον Ιούλιο του 1940, να «βάλει φωτιά στην Ευρώπη». Αναλυτικότερα, σε μια προσπάθεια καταπολέμησης της δυναστικής Βέρμαχτ, ο Churchill σκέφτηκε να συνδυάσει την χρήση αμφοτέρων τακτικών στρατιωτικών επιχειρήσεων και παράτυπων/ατάκτων δυνάμεων. Έτσι, στα χρόνια που ακολούθησαν, Βρετανοί πράκτορες επικουρούσαν τα κατά τόπους εθνικά αντιστασιακά κινήματα, τα βρετανικά αεροσκάφη τα τροφοδοτούσαν με όπλα και μέλη της SOE συμμετείχαν σε σαμποτάζ εναντίον ναζιστικών εγκαταστάσεων σε όλη τη Δυτική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Περαιτέρω, οι τοπικές αντιστασιακές δυνάμεις αποδείχθηκαν ιδιαίτερα κρίσιμες και χρήσιμες, καθυστερώντας τις γερμανικές ενισχύσεις που κατευθύνονταν στο μέτωπο μάχης της Νορμανδίας⁹. Εξ αυτού του παραδείγματος, δύναται να απορρευθεί το συμπέρασμα ότι η Μ. Βρετανία και κατ' επέκταση η Ευρώπη δεν θα μπορούσε να νικήσει τον πόλεμο αυστηρώς και μόνο δια της χρήσης στρατιωτικών επιχειρήσεων, αφού η συντονισμένη χρήση των ανωτέρω υβριδικών πρακτικών οδήγησε σε περισσότερα και γρηγορότερα νικηφόρα αποτελέσματα.

Πέραν των προαναφερθέντων, υφίστανται πολλά άλλα παραδείγματα υβριδικού πολέμου. Σημειωτέον ότι, ο υβριδικός πόλεμος δεν αποτελεί φαινόμενο μόνο δυτικό. Τέτοια αποτελούν ο Πόλεμος Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ (1775-1783), ο Β' Σινοϊαπωνικός Πόλεμος (1937-1945), ο εμφύλιος στην Κίνα που ακολούθησε (1927-1949) έως και οι πρόσφατες περιπτώσεις του Αφγανιστάν και του Ιράκ¹⁰.

Εκ των ανωτέρω παρατεθέντων παραδειγμάτων, προκύπτει ότι η ιστορική εμπειρία κάθε άλλο παρά ασυνεχής είναι. Η τεχνολογία μπορεί να εξελίσσεται, τα δόγματα να αλλάζουν η γεωγραφία και η θρησκεία του κάθε κράτους να είναι διαφορετική, όλα όμως σε κάθε χρονική στιγμή μπορούν να επηρεάσουν και να αποτελέσουν παράγοντες διαμόρφωσης υβριδικών πολεμικών πρακτικών. Κοιτάζοντας λοιπόν το παρελθόν, μπορεί να διδαχτεί κανείς, να διαμορφώσει και συγχρόνως να κατανοήσει -ει και όσο το δυνατόν- το μέλλον του πολέμου στον 21^ο αιώνα. Μη λησμονάται εξάλλου η περίφημη φράση του Carl von Clausewitz στο μνημειώδες έργο του *Περί του Πολέμου*: «Ο πόλεμος είναι κάτι περισσότερο από έναν πραγματικό χαμαιλέοντα, ο οποίος προσαρμόζει ελαφρώς τα χαρακτηριστικά του στα μέσα της εποχής».

1.2. Η έννοια του υβριδικού πολέμου – Μια γενική επισκόπηση

Ο πόλεμος ως έννοια αλλά και ως κατάσταση προσδιορίζεται από την φύση και τον χαρακτήρα του. Όσον αφορά την φύση του, αυτή καθορίζεται από τον σκοπό του πολέμου και ως εκ τούτου δεν μπορεί παρά να έχει πολιτικές και βίαιες διαστάσεις και ταυτόχρονα να υπόκειται στο αβέβαιο και πιθανό αποτέλεσμα ως προς την έκβαση του. Σε ό,τι αφορά τον χαρακτήρα του πολέμου, αυτός καθορίζεται πρωτίστως από τους τρόπους και κατ' επέκταση

---

⁹ Murray, Williamson & Mansoor, Peter R.. (2012), ό.π., pp. 4-5.

¹⁰ Wither, James K.. (2016), ό.π., pp. 73-87.

από τους πόρους δια των οποίων διεξάγεται ο πόλεμος¹¹. Μιλώντας για τρόπους διεξαγωγής, γίνεται κατανοητό ότι ο πόλεμος επηρεάζεται από τις εξελίξεις των μεθόδων, ήτοι της τεχνολογίας αλλά και από τις δογματικές αλλαγές. Κατά τη δυτική σκέψη, οι δύο κατά βάση μορφές του πολέμου είναι α) ο παραδοσιακός πόλεμος και β) ο μη τακτικός πόλεμος.

Σχετικά με τον παραδοσιακό, εν συντομία αναφέρεται ότι είναι ο αγώνας μεταξύ κρατικών δρώντων όπου δια της βίας καταβάλλεται η προσπάθεια για επικράτηση του ενός έναντι του άλλου. Σε αυτήν την παραδοσιακή μορφή πολέμου, τα κράτη πολεμούν μεταξύ τους με σκοπό να επικρατήσουν τα συμφέροντά τους, επιβάλλοντάς τα δια της καταστροφής των ενόπλων δυνάμεων του αντιπάλου και της κάμψης της βούλησής του, προκειμένου αυτός να υποκύψει στις διεκδικήσεις του εχθρού.

Στον αντίποδα, ο μη τακτικός πόλεμος, όντας και ο ίδιος βίαιος, διαφέρει από τον παραδοσιακό ως προς την χρήση των μεθόδων, τους τρόπους διεξαγωγής, τις επιλεγόμενες ενέργειες, καθώς και τους δρώντες¹². Πιο συγκεκριμένα, ο μη τακτικός πόλεμος συνήθως διεξάγεται από μια αναθεωρητική κρατική δύναμη, η οποία μπορεί να υποστηρίζεται και από κάποιο μη κρατικό δρώντα, μετερχόμενη πολλών και διαφόρων μέσων, όπως πληροφοριακά, οικονομικά, διπλωματικά και έχοντας ως σκοπό τη χειραγώγηση του πληθυσμού του αντίπαλου κράτους ή/και την αλλαγή του status quo του, ανατρέποντας την υφιστάμενη εξουσία και εγκαθιστώντας νέα¹³. Σε αντίθεση με το παραδοσιακό μοντέλο πολέμου, το κράτος που χρησιμοποιεί μέσα μη τακτικού πολέμου στοχεύει κυρίως στον κλονισμό της εμπιστοσύνης του τοπικού πληθυσμού απέναντι στην εγχώρια εξουσία, δια της πρόκλησης διχαστικού κλίματος που μπορεί να οδηγήσει εν τέλει σε έλλειμμα νομιμοποίησης της αντίπαλης κυβέρνησης. Ως εκ τούτου, πρόσφορα μέσα για την επίτευξη ενός τέτοιου σκοπού είναι η διασπορά ψευδών ειδήσεων (*fake news*), η προπαγάνδα αλλά και η δημιουργία φανατισμού και διχόνοιας μεταξύ επιμέρους εχθρικών πληθυσμιακών ομάδων.

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τα ανωτέρω, κατά τον 21^ο αιώνα, άρχισε να αναπτύσσεται και να χρησιμοποιείται ο όρος «υβριδικός πόλεμος». Με αφετηρία χαρακτηριστικά παραδείγματα, όπως ο πόλεμος μεταξύ Ισραήλ και Χεζμπολάχ το 2006, η σύγκρουση μεταξύ Ρωσίας και Ουκρανίας και η προσάρτηση της Κριμαίας στη Ρωσία το 2014 και η Αραβική Άνοιξη το 2010, άρχισαν να καθιστούν ευρέως αντιληπτό το γεγονός ότι όλο και περισσότερες ασύμμετρες πολεμικές συγκρούσεις δύνανται να διεξαχθούν ανάμεσα σε αντιπάλους που

---

¹¹ Πλουμής, Μιχαήλ. (2022). «Οι Στρατηγικές του Υβριδικού Πολέμου». *ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ*. Τεύχος 125 (Αύγουστος), σελ. 113.

¹² Stefanescu, Daniel-Cornel. (2016), ό.π., pp. 155-156.

¹³ Ucko, David H. & Marks, Thomas A.. (2020). *Crafting Strategy for Irregular Warfare: A Framework for Analysis and Action*. Washington DC. National Defense University Press, pp. 7-10. Διαθέσιμο σε <https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/strat-monograph/crafting-strategy-for-iw.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2024).

διαθέτουν ευελιξία και εξελιγμένες -μη συμβατικές- μεθόδους μάχης, κάνοντας κατάλληλη χρήση και συνδυασμό αυτών, ανάλογα με το επιδιωκόμενο κάθε φορά αποτέλεσμα¹⁴.

Η σύγχρονη αυτή εκδοχή του πολέμου, χαρακτηριζόμενη μεταξύ άλλων από στοιχεία, όπως η εφευρετικότητα, η αδυναμία πρόβλεψης και η αδυναμία σαφούς απόδοσης ευθυνών, ως είναι λογικό προκάλεσε και εξακολουθεί να προκαλεί ερωτήματα και αμφιβολίες στην παραδοσιακή και συμβατική στρατιωτική σκέψη, πυροδοτώντας σωρεία συζητήσεων μεταξύ των ειδικών για το τι εστί και πώς εν τέλει ορίζεται ο υβριδικός πόλεμος¹⁵. Τούτο καθόλου αμελητέο δεν είναι, αν σκεφτεί κανείς ότι μια σαφής θεωρητική προσέγγιση βοηθά με τη σειρά της στην πρακτική αντιμετώπιση των προκλήσεων που θέτει ο υβριδικός πόλεμος, λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα πρόληψης και καταστολής αυτού.

Υπό αυτά τα δεδομένα, ανατρέχοντας κανείς στη διεθνή βιβλιογραφία διαπιστώνει ότι η διεθνής κοινότητα δεν έχει καταλήξει ομοφώνως σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό περί της έννοιας του «υβριδικού πολέμου». Με αβέβαιη συχνά την προέλευση το αντιπάλου, την ευρεία χρήση μη στρατιωτικών μέσων αλλά και τις επιχειρήσεις συμβατικού χαρακτήρα που όμως σταματούν λίγο πριν την εχθρική ενέργεια, η όποια προσπάθεια ακριβούς απόδοσης της έννοιας συναντά πολλαπλά εμπόδια. Σε κάθε περίπτωση, ο υβριδικός πόλεμος ναι μεν έχει οριστεί με διαφορετικούς τρόπους, αλλά όχι άσχετους μεταξύ τους και μάλιστα αυτό συνέβη σε μικρό χρονικό διάστημα. Έτσι, σε ένα πρώτο επίπεδο, οι περισσότεροι θεωρητικοί και αναλυτές συμφωνούν ότι ο υβριδικός πόλεμος χαρακτηρίζεται από την ταυτόχρονη και ευρεία χρήση διαφορετικών μεθόδων και εργαλείων, όπως συμβατικές στρατιωτικές δυνάμεις, τρομοκρατικές και εγκληματικές ομάδες, διάδοση ψευδών ειδήσεων, επιχειρήσεις παραπληροφόρησης και κυβερνοεπιθέσεις, άσκηση οικονομικής πίεσης. Όλα τούτα, χρησιμοποιούμενα ευέλικτα και συχνά συνδυαζόμενα με παράδοξο τρόπο, μπορούν να επιφέρουν καταστροφικές συνέπειες και να επιτύχουν γρηγορότερα αποτελέσματα εν συγκρίσει με τις παραδοσιακές στρατιωτικές επιχειρήσεις.

1.2.1. Ειδικότεροι ορισμοί του υβριδικού πολέμου

Στο πλαίσιο της μη ύπαρξης ενός συγκεκριμένου ορισμού της έννοιας του «υβριδικού πολέμου», έχουν διατυπωθεί διάφοροι ορισμοί από αναλυτές διεθνών σχέσεων καθώς και από στρατιωτικούς. Στην παράθεση των ορισμών που θα ακολουθήσει, διαφαίνεται μεν η πολυπλοκότητα και οι επιμέρους διαφοροποιήσεις ως προς τις προσεγγίσεις, εντούτοις

---

¹⁴ Josan, Andrei & Voicu (Covaci), Cristina. (2015). “Hybrid Wars in the Age of asymmetric Conflicts”. *Review of the Air Force Academy. The Scientific Informative Review*. Vol. XIII, No 1 (28), p. 50. Διαθέσιμο σε https://www.afahc.ro/ro/revista/2015_1/Revista%201%202015%20v2.pdf (τελευταία πρόσβαση: 07.03.2024).

¹⁵ Μαυραγάνης, Κώστας. (2019). *Υβριδικός πόλεμος, fake news και κυβερνοεπιθέσεις: Οι υβριδικές απειλές του 21^{ου} αιώνα και η Ελλάδα*. Huffington Post. Διαθέσιμο σε https://www.huffingtonpost.gr/entry/yvridikos-polemos-fake-news-kai-kevernoepitheseis-oi-evridikes-apeiles-toe-21oe-aiona-kai-eellada_gr_5cbefc6ae4b00b3e70cf31f8 (τελευταία πρόσβαση: 07.03.2024).

παράλληλα παρατηρείται η ύπαρξη αρκετών κοινών παραδοχών και ομοιοτήτων μεταξύ των θεωρήσεων.

Η επισκόπηση των ορισμών θεωρείται πρόσφορο να ξεκινήσει με αυτόν του **Frank Hoffman**, Αντισυνταγματάρχη τότε του Σώματος Πεζοναυτών των ΗΠΑ. Τούτο, διότι πρώτος ο Hoffman μαζί με τον James Mattis επινόησαν και χρησιμοποίησαν τον όρο “υβριδικός” το 2005, στο πλαίσιο μιας διαφωνίας απέναντι στην Εθνική Αμυντική Στρατηγική των ΗΠΑ. Πιο συγκεκριμένα, ο Hoffman υποστηρίζει ότι ο υβριδικός πόλεμος ενσωματώνει ένα πλήρες φάσμα διαφορετικών τύπων πολέμου, συμπεριλαμβανομένων συμβατικών δυνατοτήτων, παράτυπων τακτικών και σχηματισμών, τρομοκρατικών ενεργειών, περιλαμβανομένης της γενικευμένης βίας και του εξαναγκασμού, καθώς και της εγκληματικής αταξίας¹⁶. Όλο αυτό το φάσμα χρησιμοποιείται από έναν δρώντα με ταυτόχρονο και ευέλικτο τρόπο, αποσκοπώντας στην επίτευξη των πολιτικών του στόχων. Κατά τον Hoffman, ο συνδυασμός των παραπάνω είναι που παράγει μια υβριδική μορφή πολέμου. Προχωρώντας και δη μετά την προσάρτηση της Κριμαίας, όποτε οι όροι «υβριδικός πόλεμος» και «υβριδικές απειλές» απέκτησαν ιδιαίτερη δημοφιλία, διατύπωσε ότι οι υβριδικές απειλές μπορεί να είναι ιδιαίτερα φονικές σε κρατικές συγκρούσεις, όταν αυτές μάλιστα συνοδεύονται από τα στοιχεία του φανατισμού και του ανταρτοπολέμου (*guerilla war*)¹⁷. Περαιτέρω, υποστηρίζει ότι βασικό γνώρισμα των υβριδικών απειλών είναι ο πολυδιάστατός τους χαρακτήρας, κάνοντας την υπέρβαση ως προς τους συνδυασμούς των δρώντων και των τακτικού ή μη χαρακτήρα επιχειρήσεων. Αυτό διότι, καταφέρνουν να συζευγνύουν ποικίλους τρόπους πολέμου και με αυτόν τον τρόπο να δυσκολεύουν το “θύμα” να αντιδράσει. Ειδικότερα, αποδίδοντας αυτή την αδυναμία ιδίως στις δυτικές δημοκρατίες, αναφέρει ότι ακριβώς επειδή έχουν μάθει να σκέφτονται και να λειτουργούν με όρους αντιθέτων, όπως ειρήνη-πόλεμος, στρατιωτικά-μη στρατιωτικά μέσα και συμβατικές-μη συμβατικές επιχειρήσεις, αντιμετωπίζουν δυσκολίες ως προς την κατανόηση και κατ’ επέκταση ως προς την λήψη κατάλληλων μέτρων σε αυτό που ονομάζεται «γκρίζα ζώνη» (*grey zone*).

Ένας άλλος ορισμός του υβριδικού πολέμου προέρχεται από τον **David Kilcullen**, στρατιωτικό και συγγραφέα. Ο Kilcullen, στο βιβλίο του *"The Accidental Guerrilla: Fighting Small Wars in the Midst of a Big One"*, διατείνεται ότι ο όρος «υβριδικός» είναι ο πλέον κατάλληλος προκειμένου να περιγραφούν οι σύγχρονες συγκρούσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν έναν συνδυασμό ακανόνιστου πολέμου, εμφύλιων συρράξεων, τρομοκρατίας και εξεγέρσεων¹⁸.

---

¹⁶ Lanoszka, Alexander. (2016). “Russian hybrid warfare and extended deterrence in eastern Europe”. *International Affairs*. Volume 92, Issue 1, p. 177. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12509> (τελευταία πρόσβαση: 09.03.2024).

¹⁷ Hoffman, Frank J.. (2009). “Hybrid Warfare and Challenges”. *JFQ*. Issue 52, 1st quarter, p. 37.

¹⁸ Kilcullen, David. (2009). *The Accidental Guerrilla: Fighting Small Wars in the Midst of a Big One*. Oxford University Press.

Οι **Peter Mansoor** και **Williamson Murray** ορίζουν τον υβριδικό πόλεμο ως μια σύγκρουση η οποία ενέχει αμοφτέρων τακτικών στρατιωτικών και μη συμβατικών δυνάμεων, όπως αντάρτες και τρομοκράτες, όπου μπορεί να εμπλέκονται τόσο κρατικοί όσο και μη κρατικοί δρώντες, οι οποίοι επιδιώκουν την επίτευξη ενός κοινού πολιτικού στόχου¹⁹.

Οι **Wayne Philp** και **Christopher Martin** προσδίδουν μια άλλη διάσταση και οπτική στον υβριδικό πόλεμο, αυτήν της χρονικής σύγκλισης, κάνοντας λόγο για ένα νέο σύστημα αξιών ή στόχων, το οποίο μπορεί να προκύψει και να σχηματιστεί από τις αλλαγές που επισυμβαίνουν με το πέρασμα του χρόνου στην αντίληψη του ανθρώπου και στην αντίληψη αυτού για τα πράγματα. Αυτό με τη σειρά του επηρεάζει και τις μεθόδους και πρακτικές των οποίων μπορεί να μετέλθει προκειμένου να επιτύχει αυτούς τους στόχους, ήτοι κάνοντας έναν ‘‘υβριδικό’’ συνδυασμό αυτών²⁰.

Ακόμη, ο **John J. McCuen** θεωρεί τον υβριδικό πόλεμο ως ένα πλήρες φάσμα συγκρούσεων, των οποίων οι διαστάσεις έχουν και φυσικές και νοητικές προεκτάσεις. Οι φυσικές προεκτάσεις αφορούν τη σύγκρουση με έναν αντίπαλο που φέρει όπλα, ενώ οι νοητικές προεκτάσεις αφορούν σε έναν αγώνα για την άσκηση ελέγχου επί του τοπικού πληθυσμού μιας περιοχής που βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση, την άσκηση επιρροής και υποστήριξης στο εσωτερικό καθώς και την επιρροή επί της διεθνούς κοινότητας²¹.

Θέση στο εν λόγω ζήτημα δεν θα μπορούσε να μην λάβει και το **NATO**. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της προσπάθειας προς τη διαμόρφωση ενός συμπεριληπτικού και σαφούς ορισμού για τον χαρακτήρα των μελλοντικών συγκρούσεων, το έτος 2009 παρουσιάστηκε από τη Διοίκηση του NATO η έκθεση υπό τον τίτλο *Multiple Futures Project – Navigating towards 2030*²². Στην εν λόγω έκθεση αναπτύσσονται πιθανά σενάρια συγκρούσεων και απειλών που μπορεί να θέσουν εν κινδύνω το περιβάλλον ασφάλειας της συμμαχίας. Μέσα από αυτά τα σενάρια, αποτυπώνονται απόψεις και θεωρητικές προσεγγίσεις περί της μεταβαλλόμενης και εξελισσόμενης φύσης των απειλών και κατ’ επέκταση των συγκρούσεων.

Μια εκ των νέων προσεγγίσεων που εκφράστηκε στο πλαίσιο των πιθανών σεναρίων συγκρούσεων και του τρόπου αντιμετώπισης αυτών από μέρους της Συμμαχίας ήταν η ανάπτυξη της δυνατότητάς της να προσαρμόζεται στις απαιτήσεις των υβριδικών απειλών. Ειδικότερα, παρουσιάστηκε η άποψη/το σενάριο ότι ένας εχθρός δεν θα προτιμήσει να

---

¹⁹ Murray, Williamson & Mansoor, Peter R.. (2012), ό.π., p. 2.

²⁰ Philp, W. R. & Martin, C. P.. (2009). *A philosophical approach to time in military knowledge management*. Journal of Knowledge Management. 13 (1), p. 171-172. DOI: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/13673270910931242/full/html> (τελευταία πρόσβαση: 10.03.2024).

²¹ Glenn, Russel W.. (2009). ‘‘Thoughts on ‘‘Hybrid’’ Conflicts’’. Small Wars Journal. Διαθέσιμο σε <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/thoughts-onhybrid-%20conflict>. (τελευταία πρόσβαση: 10.03.2024).

²² North Atlantic Treaty Organisation. Allied Command Transformation (A.C.T.). (2009). *Multiple Futures Project – Navigating towards 2030*. NATO. Διαθέσιμο σε https://books.google.gr/books/about/Multiple_Futures_Project.html?id=NvjRoAEACAAJ&redir_esc=y. (τελευταία πρόσβαση: 11.03.2024).

καταφύγει σε μια άμεση σύγκρουση, στρατιωτικού χαρακτήρα με το NATO. Αντ' αυτού θα προτιμήσει να διέλθει μέσω, όπως οι ασύμμετρες αντιπαραθέσεις και οι μη συμβατικές δυνάμεις²³. Ως εκ τούτου, ο «υβριδικός εχθρός» μετερχόμενος τέτοιων μέσων και κινούμενος όχι στο ξεκάθαρο τοπίο της στρατιωτικής σύγκρουσης, είναι αναμενόμενο να μην τηρήσει και τους κανόνες του διεθνούς δικαίου. Εξάλλου, οι πράξεις του δεν θα δύνανται -τουλάχιστον εύκολα- να υπαχθούν στο ρυθμιστικό πεδίο των διεθνών κανόνων.

Κατόπιν των ανωτέρω, σύμφωνα με το NATO οι υβριδικές απειλές και ο υβριδικός πόλεμος ορίζονται ως η χρήση τακτικών ασύμμετρου χαρακτήρα δια των οποίων επιτυγχάνεται η εκμετάλλευση των αδυναμιών του αντιπάλου, συνοδευόμενη κυρίως από τη χρησιμοποίηση μη στρατιωτικών μέσων (οικονομικά, πολιτικά, εγκληματικότητα κα), καθώς και τη σύζευξη συμβατικών και μη μέσων²⁴. Παρατηρείται, λοιπόν, εν προκειμένω μια σημασιολογική «μετανάστευση» των προαναφερθεισών εννοιών από το αμιγές στρατιωτικό πεδίο και σε άλλους τομείς. Προχωρά λέγοντας ότι παρά το γεγονός ότι ο χαρακτήρας των υβριδικών απειλών δεν είναι αμιγώς στρατιωτικός, προκαλεί ζητήματα που σχετίζονται με την άμυνα ωθώντας τη Συμμαχία να επινοήσει νέους τρόπους πρόληψης και καταστολής τους, βγαίνοντας από τα στενά όρια της στρατιωτικής απάντησης στον αντίπαλο²⁵.

Δόγμα Gerasimov: Σε μια επίσημη ομιλία, στο επίσημο κείμενο «*Το στρατιωτικό δόγμα της Ρωσικής Ομοσπονδίας*», καθώς και στα δύο άρθρα «*Η αξία της επιστήμης έγκειται στην πρόβλεψη*» και «*Ο κόσμος στο χείλος του πολέμου*» του Ρώσου στρατιωτικού Valery Gerasimov εντοπίζονται σωρευτικά τα στοιχεία που συνιστούν το λεγόμενο «δόγμα Gerasimov»²⁶.

Προς πληρέστερη κατανόηση της σκέψης του Gerasimov, παρατίθενται χρονικά κάποια από τα λεγόμενά του, τα οποία αντικατοπτρίζουν την εξέλιξη της σκέψης του σχετικά με το τι εστί, κατά τον ίδιο, υβριδικός πόλεμος και υβριδικές απειλές. Αρχικά, στην προαναφερθείσα ομιλία το 2013 εξέφρασε για πρώτη φορά την σκέψη του περί των αλλαγών που έχουν επισυμβεί στον σύγχρονο πόλεμο. Ειδικότερα, υποστήριξε ότι ο ρόλος των μη στρατιωτικών μέσων για την επίτευξη στρατηγικών και πολιτικών στόχων έχει ενισχυθεί και σε πολλές των

---

²³ Manko, Olev & Mikhieiev, Yurii. (2018). ‘Defining the Concept of ‘Hybrid Warfare’ Based on the Analysis of Russia’s Aggression against Ukraine’. *Information & Security: An International Journal*, Volume: 41, pp.11-20. DOI: <https://doi.org/10.11610/isij.4107>. (τελευταία πρόσβαση: 11.03.2024).

²⁴ NATO Parliamentary Assembly. (2018). ‘Hybrid Warfare: NATO’s New Strategic Challenges, p. 3.

²⁵ Lesencium, Adrian. (2023). ‘Hybrid Warfare in Wartime – Concept and Action Operationalization Attempt-’. *Romanian Military Thinking*. Air Force Academy. Brasov, p. 61. DOI:10.55535/RMT.2023.1.3. (τελευταία πρόσβαση: 11.03.2024).

²⁶ Τριανταφυλλίδης, Δημήτρης Β.. (2017). «Ο πόλεμος στην Ουκρανία και το Δόγμα Γκερασίμοφ». Διαθέσιμο σε <https://www.anixneuseis.gr/%CF%80%CF%89%CF%82-%CE%BD%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%AE%CF%83%CF%84%CE%B5-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%BF-%CE%B4%CF%8C%CE%B3%CE%BC/> (τελευταία πρόσβαση: 12.03.2024).

περιπτώσεων έχει υπερκεράσει την αποτελεσματικότητα των στρατιωτικών. Περαιτέρω, ισχυρίστηκε ότι το επίκεντρο των εφαρμοζόμενων μεθόδων σύγκρουσης έχει μεταβληθεί, στρεφόμενο προς την κατεύθυνση μιας ευρύτερης χρήσης πολιτικών, οικονομικών, πληροφοριακών και ανθρωπιστικών μέτρων, εφαρμοζόμενα συντονιστικά με την πιθανότητα διαμαρτυρίας του τοπικού πληθυσμού. Όλα τούτα συμπληρώνονται με στρατιωτικά μέσα “κρυφού” χαρακτήρα, τα οποία μπορούν παράλληλα να συνοδεύονται από πληροφοριακού χαρακτήρα επιχειρήσεις. Έτσι, η ανοιχτή χρήση δυνάμεων -συχνά υπό το πρόσχημα διατήρησης της ειρήνης και της διευθέτησης κρίσεων- γίνεται μόνο σε ένα ορισμένο χρονικό στάδιο, με σκοπό κυρίως την επίτευξη της τελικής επιτυχίας στη σύγκρουση²⁷.

Εν συνεχεία, το 2016 χρησιμοποίησε τον όρο «υβριδικές μέθοδοι». Ειδικότερα, ανέφερε ότι το περιεχόμενό τους περιλαμβάνει την επίτευξη πολιτικών στόχων με ελάχιστες ένοπλες επιπτώσεις κατά του εχθρού, κυρίως μέσω της υπονόμησης της στρατιωτικής και οικονομικής δυναμικής του αντιπάλου. Παράλληλα, τούτο ενισχύεται μέσω της άσκησης πληροφοριακής και ψυχολογικής επιρροής και χειραγώγησης και με την τυχόν ενεργή υποστήριξη της εσωτερικής αντιπολίτευσης και δια μεθόδων δολιοφθοράς²⁸.

Καταληκτικά, το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι ο υβριδικός πόλεμος μπορεί να είναι εξαιρετικά πολυμορφικός και πολύτροπος, συνεπαγόμενος πολλών ειδών καταστάσεις, όπως: την οργάνωση ενός κρατικού πραξικοπήματος (“έγχρωμες επαναστάσεις”), την πρόκληση πολιτικής κρίσης στο εσωτερικό του αντίπαλου κράτους, με κατάληξη ακόμα και την επικράτηση ολοκληρωτικού χάους, την δημιουργία αλλά και χειραγώγηση των προσφυγικών ροών καθώς και τη χειραγώγηση των πληροφοριακών πηγών, προκειμένου να επιτύχει τη μαζική ανατροπή των ελίτ και του ευρύτερου κοινού.

1.2.2. Τα χαρακτηριστικά του υβριδικού πολέμου

Από την επισκόπηση των ορισμών που έχουν αποδοθεί από τους διάφορους ειδικούς και αναλυτές στην έννοια του «υβριδικού πολέμου», δύναται να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα σχετικά με τα χαρακτηριστικά του.

Εν πρώτοις, κάποια στοιχεία που προσδιορίζουν τον υβριδικό πόλεμο είναι η πολυπλοκότητα, η δημιουργία κλίματος ασάφειας, η ευελιξία, η μείξη παραδοσιακών και μη συμβατικών εργαλείων και τακτικών, καθώς και εκμετάλλευση κάθε μέσου με τέτοιο τρόπο

---

²⁷ Galeotti, Mark. (2014). “The Gerasimov doctrine and Russian non-linear war”. Moscow’s Shadows in Pynnoniemi, Katri & Jokela, Minna. (2020). Perceptions of hybrid war in Russia: means, targets and objectives identified in the Russian debate”. *Cambridge Review of International Affairs*. Volume 33, Issue 6, pp. 831-832. DOI: 10.1080/09557571.2020.1787949. (τελευταία πρόσβαση: 12.03.2024).

²⁸ Monaghan, Andrew. (2015). “The ‘War’ in Russia’s ‘Hybrid Warfare’”. *The Us Army War College Quartely: Parameters*. Volume 45, Number 4, Article 8, p. 67. DOI: 10.55540/0031-1723.2987. (τελευταία πρόσβαση: 13.03.2024).

που να καθίσταται πρόσφορος να πλήξει τον αντίπαλο²⁹. Περαιτέρω, ο σχεδιασμός και η εκτέλεση των υβριδικών απειλών μπορεί να είναι αποκεντρωμένοι και ο “χώρος” στον οποίο διεξάγεται ο πόλεμος να είναι ρευστός -μετάβαση από το στρατιωτικό πεδίο στην “εκούσια” ανάμειξη του τοπικού πληθυσμού έως και τη διεθνή κοινότητα³⁰- ώστε τα όρια και οι όποιες διαχωριστικές γραμμές να θολώνουν ακόμα περισσότερο και να επέρχεται σύγχυση ως προς τους ακριβείς μετέχοντες δρώντες.

Πιο συγκεκριμένα, τα χαρακτηριστικά του υβριδικού πολέμου μπορούν σωρευτικά να αποτυπωθούν ως ακολούθως:

α) **Χρήση πολλαπλών εργαλείων και συνδυαστική λειτουργία αυτών.** Όπως εκτέθηκε ανωτέρω, η ίδια η ουσία του υβριδικού πολέμου εδράζεται στη χρήση και εκμετάλλευση συμβατικών και μη μεθόδων. Από τη συζευγμένη δράση στρατού -τρομοκρατικών ομάδων-οργανωμένου εγκλήματος έως την διασπορά ψευδών ειδήσεων, κυβερνοεπιθέσεις (*cyber attacks*) και κλυδωνισμούς στην οικονομία και την πολιτική εξουσία του αντιπάλου.

β) **Ποικιλία δρώντων.** Πέρα από την ποικιλομορφία και το ευρύ φάσμα των χρησιμοποιούμενων μέσων και τακτικών στο πλαίσιο του υβριδικού πολέμου, ένα άλλο στοιχείο του είναι ότι “ανοίγει” το πεδίο και σε μη κρατικούς δρώντες. Έτσι, στο πλαίσιο αυτού μπορούν να δράσουν στρατιωτικές δυνάμεις, δυνάμεις εσωτερικής ασφάλειας όπως η αστυνομία, τρομοκράτες, αντάρτικες μονάδες και εγκληματικές ομάδες, όπως συμμορίες και καρτέλ ναρκωτικών³¹. Σημειωτέον ωστόσο ότι, η δράση όλων αποσκοπεί στην επίτευξη του ίδιου σκοπού και πρόκλησης του ίδιου αποτελέσματος.

γ) **Συγχρονισμός και πολλαπλότητα δράσης.** Όπως προεκτέθηκε, στο πλαίσιο διεξαγωγής του υβριδικού πολέμου διάφοροι δρώντες δύνανται να λάβουν μέρος και επίσης διάφορα μέσα και εργαλεία να χρησιμοποιηθούν. Αυτό που παρατηρείται όμως είναι η ύπαρξη ενός συνεκτικού πλαισίου μεταξύ όλων αυτών. Αναλυτικότερα, ενώ ο καθένας έχει το δικό του συγκεκριμένο πεδίο δράσης και τις δικές του ιδιαίτερες, πλην όμως πεπερασμένες δυνατότητες, η συντονισμένη δράση τους οδηγεί, ως λογικό, σε μια κλιμάκωση οριζόντιου χαρακτήρα, η οποία διασπείρεται και μπορεί να αγγίξει συγχρόνως πολλά πεδία: πεδίο μάχης, υποδομές ζωτικής σημασίας, πληροφοριακά συστήματα, οικονομικό σύστημα, κυβέρνηση του κράτους. Σημειώνεται δε, εν προκειμένω, ότι η εν λόγω δράση περιλαμβάνει συχνά στοιχεία απόσπασης της προσοχής του αντιπάλου, όπως η δράση σε ένα μέρος και η πλήξη ενός στόχου σε ένα άλλο, καθιστώντας την αντιμετώπισή της έτι περαιτέρω δυσκολότερη.

---

²⁹ Giannopoulos G., Smith H., Theocharidou M.. (2021), ό.π., p. 11.

³⁰ Hoffman, Frank G.. (2009). “Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict”. *Strategic Forum*. Number 240, p. 5. Διαθέσιμο σε https://www.researchgate.net/publication/235068929_Hybrid_Threats_Reconceptualizing_the_Evolving_Character_of_Modern_Conflict_Strategic_Forum_Number_240_April_2009 (τελευταία πρόσβαση: 15.03.2024).

³¹ Kirkova, Rina & Taneski, Nenad. (2018). “The Concept of Hybrid Threats”. *Knowledge – International Journal*. Vol. 28 (6), p. 1797. DOI: [10.35120/kij28061795N](https://doi.org/10.35120/kij28061795N). (τελευταία πρόσβαση: 15.03.2024).

Καταληκτικά, εκ των προαναφερθέντων συνάγεται ότι ο υβριδικός πόλεμος, με τη μεταβαλλόμενη μορφή του, καταφέρνει να αναιρεί νόρμες, το όποιο υφιστάμενο πλαίσιο να το αλλάζει ή ακόμη ακόμη και να το εξαφανίζει. Έτσι, το περιβάλλον σύγκρουσης περιπλέκεται και συχνά δημιουργείται ένα χάος το οποίο μπορεί να το ελέγξει μόνο αυτός που το προκαλεί. Μέσα σε αυτή την έλλειψη κανόνων, τίθεται το ερώτημα για το πού και πώς θα βρουν θέση οι διεθνείς κανόνες, που εκ γενέσεως τους λειτουργούν εντός ορίων και ρυθμίζουν συγκεκριμένες καταστάσεις. Ακριβώς αυτή η τιθέμενη πρόκληση είναι που επιχειρείται να απαντηθεί από την ΕΕ, το NATO και θα εξεταστεί και στο πλαίσιο της παρούσας.

1.2.3. Είδη και μορφές του υβριδικού πολέμου

Από τα έως στιγμή έχουν εκτεθεί, αδιαμφισβήτητα προκύπτει ότι ο υβριδικός πόλεμος είναι πολυδιάστατος και ως εκ τούτου δύναται να λάβει διάφορες μορφές. Εξ αυτών, οι κυριότερες και πιο συχνές φαίνεται να είναι ο ασύμμετρος πόλεμος, οι κυβερνοπόλεμος (*cyber warfare*), η τρομοκρατία και το οργανωμένο έγκλημα. Καθίσταται ευνόητο ότι η καθεμία από αυτές τις μορφές μπορεί να ενέχει επιμέρους «υβριδικές» τακτικές, όπως η διασπορά ψευδών ειδήσεων ή η παραπληροφόρηση. Σε κάθε περίπτωση και για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, η ανάλυση που έπεται θα επικεντρωθεί σε καθεμία από τις προαναφερθείσες μορφές μεμονωμένα.

Ασύμμετρος πόλεμος: Εκ του ονόματός του, καταλαβαίνει κανείς ότι αφορά την αναλογία δύναμης και ικανοτήτων μεταξύ δύο αντιπάλων. Σε κάθε περίπτωση, κάθε πόλεμος θα λέγαμε ότι είναι ασύμμετρος καθώς στο τέλος κάποιος θα επικρατήσει του άλλου. Ακριβώς επειδή η ασυμμετρία αφορά τη δύναμη, το συνήθως συμβαίνουν είναι ο αδύναμος αντίπαλος να μετέρχεται ασύμμετρων τακτικών έναντι του δυνατού, με σκοπό αφενός την υποδαύλιση της δύναμης του τελευταίου και αφετέρου την ανάδειξη και εκμετάλλευση των αδυναμιών του. Έτσι, ο πιο αδύναμος αντίπαλος θα στοχεύσει συνήθως στις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δομές του άλλου, ήτοι στα πιο ήπια σημεία, και όχι στο στρατιωτικό πεδίο³². Περιττό να ειπωθεί εν προκειμένω, ότι η ασυμμετρία από μειονέκτημα μπορεί να μετατραπεί σε πλεονέκτημα για τον αδύναμο αντίπαλο, αφ' ης στιγμής διαθέτει συμφέροντα ζωτικής σημασίας τα οποία πρέπει πάση θυσία να διαφυλάξει, γεγονός που του δίνει κίνητρο να μετέλθει διαφόρων μέσων προκειμένου να κατανικήσει τον αντίπαλο.

---

³² Cox, Rory. (2012). "Asymmetric warfare and military conduct in the Middle Ages". *Journal of Medieval History*. Vol. 38 (1), p. 102. DOI: [10.1080/13044184.2011.646745](https://doi.org/10.1080/13044184.2011.646745). (τελευταία πρόσβαση: 17.03.2024).

Εικόνα 1: Στραβοπόδης, Μηνάς (2019). ‘Υβριδικός Πόλεμος: Από τον Θουκυδίδη στο σήμερα’. Defencereview.gr

Κυβερνοπόλεμος (cyber warfare): Ο κυβερνοχώρος αποτελεί ένα περιβάλλον με παγκόσμιες προεκτάσεις. Συνίσταται από δίκτυα που διασυνδέουν τις πληροφοριακές υποδομές, όπως το διαδίκτυο, οι τηλεπικοινωνίες και οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές. Το εν λόγω περιβάλλον σε συνδυασμό με την ολοένα εξελισσόμενη τεχνολογία προσφέρει άπλετο χώρο για τη διεξαγωγή διαφόρων κακόβουλων επιχειρήσεων, προερχόμενες είτε από μεμονωμένα άτομα, είτε από ομάδες, ήτοι από μη κρατικούς δρώντες αλλά και από τα ίδια τα κράτη³³. Πιο συγκεκριμένα, η χρήση του κυβερνοχώρου με τον κατάλληλο τρόπο μπορεί να μετατραπεί σε ‘‘πολεμικό’’ πλεονέκτημα, ικανό να υπονομεύσει τη δύναμη του αντιπάλου και μάλιστα να επιφέρει καταστροφικές συνέπειες, παρά το γεγονός ότι δεν χρησιμοποιούνται συμβατικά όπλα. Ο κυβερνοπόλεμος μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, όπως επίθεση σε ζωτικές υποδομές (ηλεκτρικού ρεύματος, υδροδοτικές), παραπληροφόρηση και διεξαγωγή προπαγάνδας. Θεωρείται – αν και η αντίληψη αυτή έχει αρχίσει να αλλάζει- ως μια ήπια μορφή σύγκρουσης καθώς δεν οδηγεί -συνήθως- στη δημιουργία θυμάτων.

Τρομοκρατία: Μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, η σημασία της τρομοκρατίας στις διεθνείς σχέσεις έλαβε διαφορετικές διαστάσεις. Πλέον, ο πόλεμος μεταξύ αυστηρά και μόνο κρατικών δρώντων άρχισε να σχετικοποιείται, καθώς ένας νέος παίκτης, ήτοι οι τρομοκρατικές οργανώσεις ήλθαν στο προσκήνιο. Ειδικότερα, η τρομοκρατία αποτελεί παράνομη απειλή ή χρήση βίας, χαρακτηριζόμενη από πολιτικά, θρησκευτικά ή ιδεολογικά κίνητρα με σκοπό την επιβολή της στην υφιστάμενη εξουσία και την αναίρεση αυτής ή/και στην κοινωνία. Το ενδιαφέρον στοιχείο εν προκειμένω είναι ότι τρομοκρατικές οργανώσεις μπορεί να χρησιμοποιηθούν από κρατικούς δρώντες και να δράσουν επικουρικά αυτών ή δια

³³ Bachmann, Sascha-Dominik. (2011). ‘‘Hybrid threats, cyber warfare and NATO’s comprehensive approach for countering 21st century threats - mapping the new frontier of global risk and security management’’. *Amicus Curiae*. Issue 88, p. 26. DOI: <https://doi.org/10.14296/ac.v2011i88.1671> (τελευταία πρόσβαση: 17.03.2024).

λογαριασμό τους -ο λεγόμενος πόλεμος δια αντιπροσώπων (*proxy war*)-, κάνοντας ακόμα πιο θολό το τοπίο για το ποιοι είναι πραγματικά οι πραγματικοί αντίπαλοι³⁴.

Οργανωμένο έγκλημα: Ως έχει ήδη αναφερθεί, ένας εκ των τρόπων εκδήλωσης του υβριδικού πολέμου είναι (και) μέσω της δράσης εγκληματικών ομάδων που δρουν κατά τρόπο οργανωμένο. Αυτές, όπως συμβαίνει και με την τρομοκρατία, μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν συνδυαστικά με συμβατικές ή άτακτες δυνάμεις με επιδίωξη την επίτευξη ενός κοινού τεθέντος σκοπού. Ιδιαίτον, ωστόσο, χαρακτηριστικό του οργανωμένου εγκλήματος, σε αντίθεση με την τρομοκρατία που διαπνέεται από ιδεολογικά ή άλλα κίνητρα, αναπτύσσει συστηματική δράση με σκοπό την αποκόμιση οικονομικού κέρδους. Η δράση τους αυτή μπορεί να υπερκεράσει τα σύνορα και να γίνει διεθνής, συντονιζόμενη ακόμα και με άλλους μη κρατικούς δρώντες. Τούτο μπορεί να αποβεί εξαιρετικά απειλητικό έως και καταστροφικό για τον αντίπαλο στόχο, αφού “υβριδική” δράση αυτών των παραγόντων μπορεί να κλονίσει δομές και κοινωνίες.

1.2.4. Εργαλεία του υβριδικού πολέμου και των υβριδικών απειλών

Για την ενεργοποίηση των υβριδικών απειλών και τη διεξαγωγή υβριδικού πολέμου, τα εργαλεία τα οποία είναι διαθέσιμα φαίνεται να είναι πολλά. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα ακόλουθα εργαλεία: παραπληροφόρηση (*disinformation*) και διάδοση ψευδών ειδήσεων (*fake news*), προπαγάνδα, πόλεμος δι’ αντιπροσώπων (*proxy war*), εργαλεία που προσφέρονται για διεξαγωγή επιχειρήσεων στον κυβερνοχώρο, όπως η κατασκοπεία και η χειραγώγηση, οι παραστρατιωτικές οργανώσεις, οργάνωση διαμαρτυριών διαφόρων κινημάτων, “νομικός πόλεμος” (*lawfare*)³⁵.

Η πιο πολυσυζητημένη μορφή υβριδικής απειλής φαίνεται να αφορά τις πληροφοριακές επιχειρήσεις και τα εργαλεία δια των οποίων αυτές υλοποιούνται. Εν προκειμένω, η τεχνολογία παρουσιάζει πρόσφορο έδαφος για φαινόμενα όπως η παραπληροφόρηση και διασπορά ψευδών ειδήσεων. Τούτο διότι, το πληροφοριακό περιβάλλον αποτελεί έναν χώρο ως επί το πλείστον ανορίστο και δίχως προστασία, με συνέπεια να δύναται ο καθείς να δρα με ακτιβιστικό τρόπο. Πιο συγκεκριμένα, όταν πρόκειται για κακόβουλες ή εγκληματικές ενέργειες στον κυβερνοχώρο -από την επίθεση σε κρίσιμες υποδομές έως τη διάδοση ψευδών ή παραπλανητικών ειδήσεων/πληροφοριών- έχει παρατηρηθεί ότι μια μακροπρόθεσμη συνέπεια μπορεί να είναι η κοινωνική δυσαρέσκεια και αναταραχή, συμπεριλαμβανομένης της

---

³⁴ Kremidas – Courtney, Chris. (2019). “Building a Comprehensive Approach to Countering Hybrid Threats in the Black Sea and Mediterranean Regions”. *NATO Maritime Interdiction Operations Journal*. Issue 19, p. 11. Διαθέσιμο σε <https://nmiotc.nato.int/wp-content/uploads/2020/01/NMIOTC-19-2019-B-internet-without.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 18.03.2024).

³⁵ Treverton, Gregory F.. (2018). “The Intelligence Challenges of Hybrid Threats”. *Center of Asymmetric Threat Studies – CATS*. Swedish Defence University, p. 10. Διαθέσιμο σε <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1250560/FULLTEXT01.pdf>. (τελευταία πρόσβαση: 19.03.2014).

απώλειας της εμπιστοσύνης του λαού στην κυβέρνηση, ακόμη και αν η πραγματική ζημία που προκλήθηκε στον ίδιο τον κυβερνοχώρο από τις εγκληματικές δραστηριότητες ήταν ελάχιστη. Εν προκειμένω, φαίνεται ότι η έννοια “κλειδί” για το πώς η παραπληροφόρηση μπορεί να μετατραπεί σε υβριδική απειλή, είναι αυτή της “κοινωνικής εμπιστοσύνης”³⁶. Αναλυτικότερα, ο κλωνισμός της κοινωνικής εμπιστοσύνης αποτελεί βασικό στόχο για την επίτευξη αποσταθεροποίησης, η οποία με τη σειρά της δύναται να επηρεάσει τις μη στρατιωτικές ικανότητες κατά τη διάρκεια μιας κρίσης ή σύγκρουσης. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι η πιθανότητα ανασφάλειας αυξάνει όσο αμβλύνεται η κοινωνική εμπιστοσύνη. Επί παραδείγματι, συγκρούσεις όπως αυτές στην πρώην Γιουγκοσλαβία, το Αφγανιστάν και τη Γεωργία επιβεβαιώνουν ότι οι άμαχοι -όντας κοινωνικά δύσπιστοι- επηρέασαν την πορεία και την φύση του αισθήματος της ασφάλειας/ανασφάλειας.

Προχωρώντας, άξιο μνείας και επισκόπησης είναι ένα άλλο εργαλείο του υβριδικού πολέμου και των υβριδικών απειλών, το οποίο ακούει στο όνομα *lawfare*. Δεν υπάρχει ακριβής απόδοση του όρου στην ελληνική γλώσσα, ωστόσο θα μπορούσε σε ένα πρώτο επίπεδο να σημειωθεί ότι πρόκειται για ένα είδος πολέμου όπου ο αντίπαλος χρησιμοποιεί -κακόβουλα- το νόμο ως μέσο/εργαλείο για να επιτύχει τους σκοπούς του, κυρίως στρατιωτικούς ή/και πολιτικούς³⁷.

Ο πρώτος που εισήγαγε τον όρο ήταν ο Υποστράτηγος Charlie Dunlap. Ειδικότερα, στα πρώτα του γραπτά περιέγραφε το *lawfare* «ως μέθοδο πολέμου, όπου ο νόμος χρησιμοποιείται ως μέσο για την υλοποίηση ενός στρατιωτικού στόχου»³⁸. Έτσι, το παράδειγμα που έρχεται στο μυαλό πιο γρήγορα είναι ένας αντίπαλος που εσκεμμένα παραβιάζει τις νομικές του υποχρεώσεις με την ελπίδα να κερδίσει ένα παράνομο πλεονέκτημα στο πεδίο της μάχης. Σύμφωνα με πολλούς μελετητές, το *lawfare* είναι άμεσα συνδεδεμένο με το να πράττει κάποιος κακή τη πίστη. Ωστόσο, ο Dunlap σε μεταγενέστερα γραπτά του υπογράμμισε τον ουσιαστικά ουδέτερο χαρακτήρα της έννοιας. Ισχυρίστηκε ότι αν το δίκαιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο του πολέμου, τότε το ερώτημα για το αν η χρήση του είναι ωφέλιμη

---

³⁶ Chodak, Paweł, Krassowski, Krzysztof & Wierzchowski, Tomasz. (2021). “Hybrid Threats – Means of Destabilization of Law and Order in Modern Democratic Societies. Idea and Methodology of Proposed Research”. TEKA Commission of Legal Sciences. Polish Academy of Sciences. Vol. 14, No 2, pp. 93-94. DOI: <https://doi.org/10.32084/tekapr.2021.14.2-8>. (τελευταία πρόσβαση: 19.03.2024).

³⁷ Bachmann, Sascha & Mosquera, Andres B. Munoz. (2015). “Lawfare and hybrid warfare – how Russia is using the law as a weapon”. *Amicus Curiae*. Issue 102, pp. 26-27. DOI: <https://doi.org/10.14296/ac.v2015i102.2433>. (τελευταία πρόσβαση: 20.03.2024).

³⁸ Dunlap, C.. (2001). *Law and Military Interventions: Preserving Humanitarian Values in 21st Century Conflicts*. Carr Center for Human Rights Policy, p. 4. Διαθέσιμο σε <https://people.duke.edu/~pfeaver/dunlap.pdf>. (τελευταία πρόσβαση: 20.03.2024).

ή επιβλαβής εξαρτάται καθ' ολοκληρία από το ποιος είναι που το χρησιμοποιεί, εναντίον ποιου και για ποιο σκοπό³⁹.

Περαιτέρω, το lawfare έχει συσχετιστεί έντονα και με το κάθε φορά επικρατούν πολιτικό σύστημα. Η αφετηριακή σκέψη έγκειται στο ότι άπαντες οι δρώντες, δημοκρατικοί και αυταρχικοί, εδράζονται στο νόμο προκειμένου να επιτύχουν τους πολιτικούς και κοινωνικούς τους στόχους. Η διαφορά μεταξύ των προαναφερθέντων εντοπίζεται στο ότι οι δημοκρατικές κοινωνίες και συγκεκριμένα τα δημοκρατικά συστήματα διακυβέρνησης δεν μπορούν να αδιαφορήσουν απέναντι στην εργαλειακή χρήση του νόμου από άλλους παράγοντες, οι οποίοι βλάπτουν τα στρατηγικά συμφέροντά τους, συμπεριλαμβανομένων των θεμελιωδών αξιών και του ίδιου του συστήματος διακυβέρνησής τους. Προσέτι, μια δημοκρατική κοινωνία δεν μπορεί να είναι ανεκτική στις συνέπειες που οδηγούν οι ανωτέρω ενέργειες, ήτοι την υπονόμευση της ακεραιότητας του ίδιου του νομικού συστήματος και την αποδυνάμωση του κράτους δικαίου. Συνεπώς, ενώ η φύση του δικαίου είναι εκ φύσεως εργαλειακή, αυτό μετατρέπεται σε υβριδική απειλή όταν χρησιμοποιείται ως μέσο για να βλάψει τις δημοκρατικές κοινωνίες και τα συμφέροντά τους⁴⁰.

Συμπερασματικά, το lawfare δύναται περιληπτικά να περιγραφεί ως ένας όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη χειραγώγηση, την σκόπιμη εσφαλμένη εφαρμογή ή την εκμετάλλευση των κανόνων δικαίου για: α) να αποφευχθεί ο καταλογισμός για διεξαχθείσες εχθρικές ενέργειες, β) συμμετοχή σε ανατρεπτικές επιχειρήσεις, γ) διαμόρφωση πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και δ) δικαιολόγηση αμφιλεγόμενων στρατιωτικών επεμβάσεων.

1.3. Υβριδικές απειλές και διαφορές από τον υβριδικό πόλεμο

Παρά το γεγονός ότι αμφότεροι οι όροι μοιράζονται τον ίδιο προσδιορισμό, ήτοι «υβριδικός», υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ των υβριδικών απειλών και του υβριδικού πολέμου. Προκειμένου αυτές παρουσιαστούν και κατ' επέκταση κατανοηθούν, κρίνεται ορθό αρχικά να προσεγγιστεί και αναλυθεί η έννοια των «υβριδικών απειλών».

Όπως συμβαίνει και με τον υβριδικό πόλεμο, έτσι και στις υβριδικές απειλές δεν υφίσταται ένας συμφωνημένος, διεθνώς αποδεκτός όρος. Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο του παρόντος θα

---

³⁹ Sari, Aurel (2020). “Legal resilience in an era of grey zone conflicts and hybrid threats”. *Cambridge Review of International Affairs*. Vol. 33, Issue 6, p. 854. DOI: <https://doi.org/10.1080/09557571.2020.1752147>. (τελευταία πρόσβαση: 21.03.2024).

⁴⁰ Sari, Aurel (2021). *Hybrid CoE Research Report 3: Hybrid threats and the law: Building legal resilience*, pp. 16-17. Διαθέσιμο σε <https://www.hybridcoe.fi/publications/hybrid-coe-research-report-3-hybrid-threats-and-the-law-building-legal-resilience/>. (τελευταία πρόσβαση: 21.03.2024).

γίνει η προσπάθεια απόδοσης και εξήγησης της έννοιας με βάση τα ως τώρα δεδομένα. Η πρώτη φορά λοιπόν που τέθηκε ζήτημα ανησυχίας περί υβριδικών απειλών, ήταν από το NATO, στο πλαίσιο της οικοδόμησης της στρατηγικής ιδέας του NATO το 2010. Η βασική ιδέα λοιπόν του NATO για τις υβριδικές απειλές τις όριζε ως τις ικανότητες των αντιπάλων να χρησιμοποιούν ταυτόχρονα συμβατικά και μη εργαλεία προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους⁴¹.

Περαιτέρω, σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Κέντρο Αριστείας για την Αντιμετώπιση Υβριδικών Απειλών (*European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats- CoE*), το οποίο ιδρύθηκε στο πλαίσιο της συνεργασίας του NATO και της ΕΕ το 2017, έχει έδρα το Ελσίνκι της Φινλανδίας και έχει ως καταστατικό σκοπό την έρευνα των υβριδικών απειλών του σύγχρονου κόσμου, αποδίδει τις υβριδικές απειλές ως ακολούθως: α) η συγχρονισμένη και συντονισμένη δράση που σκοπίμως στοχεύει στην περαιτέρω υποδαύλιση των ευπαθειών των δημοκρατικών κρατών και των θεσμών αυτών, δια της χρήσης πολλαπλών μέσων, β) δραστηριότητες μέσω των οποίων σημειώνεται εκμετάλλευση των “κατωφλιών” διακρίβωσης και απόδοσης και των διαφορετικών διαπαφών, όπως οι πόλοι της ειρήνης-πολέμου, εσωτερικής-εξωτερικής ασφάλειας, κράτος τοπικό και εθνικό-διεθνές και γ) δραστηριότητες που έχουν ως στόχο την άσκηση επιρροής επί διαφόρων επιπέδων λήψης απόφασης (από τοπικό-περιφερειακό έως το θεσμικό) και έχουν διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να προωθούν ή/και να υλοποιούν τους στρατηγικούς σκοπούς του πράκτορα, ενώ παράλληλα υπονομεύουν ή/και πλήττουν τον στόχο⁴².

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, κάποιοι από τους τρόπους δια των οποίων εκδηλώνονται οι υβριδικές απειλές είναι, ενδεικτικά, οι ακόλουθοι: α) διασπορά ψευδών ειδήσεων και εν γένει παραπληροφόρηση μέσω της δημοσίευσης άρθρων και της χρήσης των μέσων κοινωνικών δικτύων, με σκοπό τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης και της διαμόρφωσής της κατά τέτοιο τρόπο ώστε να υιοθετεί μια συγκεκριμένη γνώμη, β) κυβερνοεπιθέσεις σε ζωτικές για την κοινωνία υποδομές, στα συστήματα εθνικής ασφάλειας και σε δημοσίους θεσμούς, γ) δημιουργία εσωτερικών αναταραχών μέσω της υποστήριξης εθνικών μειονοτήτων ή πολιτικά ανυπάκουων, δ) δράση ενόπλων χωρίς όμως διακριτικά, με σκοπό τη δημιουργία σύγχυσης, όπως στην περίπτωση της Ουκρανίας το 2013-2014, ε) δημιουργία, τεχνηέντως, προσφυγικών ροών, στ) σαμποτάζ και αντιπερισπασμοί, ζ) προσπάθεια επιρροής και ελέγχου της εκλογικής διαδικασίας ενός κράτους από ξένες δυνάμεις⁴³.

---

⁴¹ Pawlak, Patryk. (2015). *Understanding Hybrid Threats*. European Parliamentary Research Service. Διαθέσιμο σε <https://epthinktank.eu/2015/06/24/understanding-hybrid-threats/> (τελευταία πρόσβαση: 22.03.2024).

⁴² <https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats-as-a-phenomenon/> (τελευταία πρόσβαση: 22.03.2024).

⁴³ Cîrdei, Ionuț Alin. (2016). “Countering the Hybrid Threats”. *Revista Academiei Fortelor Terestre*. Vol. 82, No 2, pp. 115-116. Διαθέσιμο σε https://www.researchgate.net/publication/321462132_COUNTERING_THE_HYBRID_THREATS (τελευταία πρόσβαση: 23.03.2024).

Σημειώνεται εν προκειμένω, ότι αφ' ης στιγμής οι εν λόγω απειλές είναι υβριδικές, μπορούν να λάβουν οποιαδήποτε μορφή, με μείξη και συνδυασμό των προαναφερθέντων τρόπων, με συνέπεια να γίνονται πολλαπλές, απρόβλεπτες και σε κάθε περίπτωση μη μετρήσιμες.

Έχοντας σκιαγραφήσει, έστω και εν συντομία τον χαρακτήρα και τις μορφές που μπορούν να λάβουν οι υβριδικές απειλές, μπορούν να διαπιστωθούν ορισμένες διαφορές μεταξύ αυτών και του υβριδικού πολέμου. Αρχικά, παρατηρείται μια διαφορά ως προς το βαθμό έντασης του καθενός. Σαφέστερα, **η υβριδική απειλή** αποτελεί ένα φαινόμενο που προκύπτει ως αποτέλεσμα της σύγκλισης και της διασύνδεσης διαφόρων στοιχείων, τα οποία συνδυαστικά διαμορφώνουν μια πολυδιάστατη και σύνθετη απειλή. Ενδιάμεσα, εντοπίζεται η έννοια της **υβριδικής σύγκρουσης**, όπου παρατηρείται μια κατάσταση κατά την οποία τα μετέχοντα μέρη απέχουν από τη χρήση στρατιωτικής βίας μεταξύ τους -με εξαίρεση, αν υπάρξει, σύντομο περιστατικό- στηριζόμενα κυρίως σε μέσα όπως ο συνδυασμός στρατιωτικού εκφοβισμού, εκμετάλλευσης οικονομικών και πολιτικών αδυναμιών, καθώς και της τεχνολογίας προς την επίτευξη του στόχου τους. **Ο υβριδικός πόλεμος**, όπως αναφέρθηκε και εισαγωγικά, αποτελεί μια στρατηγική σύγχρονου πολέμου η οποία ενέχει και τακτικές «ασύμμετρου πολέμου», διεξαγόμενες και από διάφορους μη κρατικούς δρώντες. Ακόμη, είναι πιθανό να καταλήξει σε ανοιχτή ένοπλη σύγκρουση, γεγονός που δεν μπορεί να συμβεί με τις υβριδικές απειλές⁴⁴.

Συμπερασματικά, θα έλεγε κανείς ότι οι υβριδικές απειλές αποτελούν ενέργειες ή ενός είδους στρατηγική προς την εκπλήρωση ενός στόχου. Διαθέτουν την ευελιξία χρήσης από διάφορους διεθνείς δρώντες, ουχί μόνο κρατικούς, με απώτερη επιδίωξη τη διαμόρφωση ενός πειστικού ή/και “πολιορκητικού” περιβάλλοντος, που όμως σε ουδεμία των περιπτώσεων δεν έχει τη βούληση να προκαλέσει ευθέως πόλεμο. Έρχονται έτσι, λοιπόν, και τοποθετούνται μεταξύ ειρήνης και πολέμου, στη λεγόμενη «γκρίζα ζώνη», καθιστώντας την εφαρμογή των διεθνών κανόνων ανενεργή και τα διεθνή όργανα, όπως NATO και ΟΗΕ, αδύναμα να τις περιορίσουν μέσω επίσημων αποφάσεών τους⁴⁵.

---

⁴⁴ Gashi, Beltush & Macedonci, Ejup. (2017). “Hybrid Threats- Global Challenge of Modern Times”, p. 93. Διαθέσιμο σε <https://hrcak.srce.hr/file/288047> (τελευταία πρόσβαση: 23.03.2024).

⁴⁵ Λιαρόπουλος, Α., Κωνσταντόπουλος, Ι. & Μποζίνης, Α.. (2021), ό.π., σελ. 7.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο Υβριδικός Πόλεμος και το Διεθνές Νομοθετικό Πλαίσιο

Το ζήτημα της αντιμετώπισης και καταπολέμησης του υβριδικού πολέμου και εν γένει των υβριδικών απειλών δια των νομικών εργαλείων είναι θεμελιώδους σημασίας, ωστόσο σε καμία περίπτωση απλό. Στο πλαίσιο αυτό, επίθετα όπως “υβριδικός”, “γκρίζος”, “ασύμμετρος” και “αντισυμβατικός” εναλλάσσονται συχνά μεταξύ τους, χωρίς όμως να είναι ταυτόσημα, κάτι που υποδεικνύει και την έλλειψη σταθερότητας του εν λόγω πεδίου. Περαιτέρω, ακριβώς λόγω της συχνής παρουσίας υβριδικών απειλών και, ως εκ τούτου «υβριδικών αντιπάλων», το ίδιο το διεθνές περιβάλλον αποκτά ολοένα και πιο υβριδικό χαρακτήρα. Το διεθνές δίκαιο, από την πλευρά του, είναι δομημένο με τέτοιον τρόπο ώστε να προάγει τη δικαιοσύνη, την ασφάλεια, την προβλεψιμότητα, τη συνεργασία και το κοινό αξιακό σύστημα των συμβαλλομένων μερών, με τις υβριδικές δραστηριότητες ωστόσο να έρχονται να διαδραματίσουν τον αντίθετο ρόλο⁴⁶. Πιο συγκεκριμένα, οι υβριδικές απειλές και οι πράξεις υβριδικού πολέμου ακροβατούν μεταξύ της τριχοτομίας νομιμότητας-παραιομίας-ανομίας, υπερκερνώντας την ακαμψία των διεθνών κανόνων, εκμεταλλευόμενες τα όποια υφιστάμενα νομικά κενά και στηριζόμενες στην επίσης υφιστάμενη δυσκαμψία απάντησης της αντίπαλης πλευράς⁴⁷. Όλα τούτα, σε συνδυασμό με την έλλειψη ενός συγκεκριμένου, σαφούς και κοινά αποδεκτού ορισμού του υβριδικού πολέμου και των υβριδικών απειλών δυσχεραίνει έτι περαιτέρω και την όποια νομική υπαγωγή της ποικίλης περιπτωσιολογίας, με αποτέλεσμα να μένει αρρυθμιστο το πεδίο και κατά συνέπεια μη αντιμετωπίσιμες οι όποιες υβριδικές δραστηριότητες, ή τουλάχιστον μη επαρκώς αντιμετωπίσιμες. Ανακύπτει, λοιπόν, το ερώτημα και παράλληλα η ανάγκη του πότε, σε ποιες περιπτώσεις και υπό ποιες προϋποθέσεις η υφιστάμενη διεθνής νομοθεσία καταλαμβάνει δραστηριότητες της “γκρίζας” ζώνης. Ακόμη, αυτές που μένουν εκτός των ορίων της έννομης τάξης, πρέπει να μείνουν αρρυθμιστες και ακατάληπτες του δικαίου ή κρίνεται αναγκαία η περαιτέρω νομοθέτηση προς αντιμετώπιση αυτών;

Όλα τα ανωτέρω έχουν προβληματίσει και απασχολήσει εντόνως τους διεθνείς παίκτες. Αναλυτικότερα, ενώ η διεθνής κοινότητα και το δίκαιο των ενόπλων συγκρούσεων παραδοσιακά επικεντρώνονται στην ελάττωση των δυνατοτήτων δράσης σε συμβατικές συγκρούσεις, έχει πλέον συνειδητοποιηθεί ότι η λογική των υβριδικών πρακτικών, εκ των πραγμάτων, τροποποιεί τους παραδοσιακούς κανόνες του πολέμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του προβληματισμού δεν είναι άλλο από την δυσκολία απόδοσης της

---

⁴⁶ Sanz-Caballero, Susana. (2023). “The concepts and laws applicable to hybrid threats, with a special focus on Europe”. *Humanities and Social Sciences Communications*. Article Number 10, p. 2. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01864-y>. (τελευταία πρόσβαση: 02.04.2024).

⁴⁷ Sari, Aurel. (2018). “Blurred Lines: Hybrid Threats and the Politics of International Law”. *Strategic Analysis, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats*, pp. 4-5. Διαθέσιμο σε https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3164265. (τελευταία πρόσβαση: 02.04.2024).

ευθύνης και δη της νομικής, αφ' ης στιγμής υφίσταται η πρότερη δυσκολία, ήτοι της μη αναγνώρισης του δρώντος και της ένταξης της δράσης του στο ρυθμιστικό πεδίο των διεθνών κανόνων⁴⁸.

Υπ' αυτά τα δεδομένα, ήτοι της συνειδητοποίησης ότι οι υβριδικές απειλές δύνανται να έχουν νομικές προεκτάσεις και επιπτώσεις, το 2010 το NATO διεξήγαγε μια εννοιολογική εργασία επί των υβριδικών απειλών⁴⁹. Στο πλαίσιο αυτής, εντόπισε πολλαπλές νομικές προκλήσεις τιθέμενες από υβριδικές δραστηριότητες, μεταξύ αυτών μάλιστα τη νομική περιπλοκότητα του επιχειρησιακού περιβάλλοντος και του κινδύνου να χρησιμοποιηθεί το νομικό πεδίο από εχθρικούς δρώντες προκειμένου να διαταράξουν και να βλάψουν τις συμμαχικές επιχειρήσεις⁵⁰. Ούτε όμως και η ΕΕ έμεινε αμέτοχη απέναντι στο υπό εξέταση ζήτημα. Ειδικότερα, το 2015, η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης εκπόνησε μια μελέτη, όπου και αναγνώρισε ότι οι μετερχόμενοι υβριδικών τακτικών ενδέχεται να υπονομεύσουν τους κανόνες του διεθνούς δικαίου, ενώ ως πρώτο "αντίδοτο" κατέδειξε το κράτος δικαίου, θεωρώντας το ως θεμελιώδες στοιχείο για την δημιουργία ανθεκτικότητας έναντι των υβριδικών απειλών⁵¹. Επιπλέον, ένα εκ των σημείων δράσης που προέκυψε από το Κοινό Πλαίσιο για την Αντιμετώπιση των Υβριδικών Απειλών⁵², το οποίο εγκρίθηκε από την ΕΕ το 2016, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια νομική εξέλιξη, ήταν να εξετάζεται η ενδεχόμενη ενεργοποίηση του άρθρου 222 της ΣΛΕΕ (ρήτρα αλληλεγγύης) και της παρ. 7 του άρθρου 42 της ΣΕΕ (παραπομπή στο άρθρο 51 του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών) σε περίπτωση διαπίστωσης σοβαρών υβριδικών επιθέσεων.

Εκ των προαναφερθέντων, προκύπτει ότι έχει επισυμβεί μεταβολή των στρατιωτικών δογμάτων, η οποία φαίνεται μη αναστρέψιμη, αν λάβουμε υπόψη ότι η τεχνολογία εξελίσσεται με ραγδαίους ρυθμούς, πολλαπλασιάζοντας τις προσφερόμενες μεθόδους διεξαγωγής επιχειρήσεων. Η μεταβολή αυτή, προκειμένου αντιμετωπιστεί, αναπόφευκτα οδηγεί και σε νομικές μεταβολές, είτε με τη γένεση νέου νομοθετικού πλαισίου -εθνικό και διεθνές- είτε με την προσαρμοστικότητα του υφισταμένου. Η έννοια της απαγόρευσης χρήσης βίας, όπως ορίζεται στην παρ. 4 του άρθρου 2 και του άρθρου 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, καθώς και στο άρθρο 5 της Συνθήκης του NATO και οι εξαιρετικά περιορισμένες

---

⁴⁸ Bachmann, Sascha & Gunneriusson. (2015). 'Hybrid Wars: The 21st-Century's New Threats to Global Peace and Security'. *Scientia Militaria, South African Journal of Military Studies*, Vol 43, No. 1, p. 89. DOI: 10.5787/43-1-1110. (τελευταία πρόσβαση: 03.04.2024).

⁴⁹ Supreme Headquarters Allied Powers Europe and Allied Command Transformation, *Bi-SC Input to a New NATO Capstone Concept for the Military Contribution to Countering Hybrid Threats*, 25 August 2010, p. 6. Διαθέσιμο σε <https://natolibguides.info/hybridwarfare/documents#s-lg-box-5136872>. (τελευταία πρόσβαση: 04.04.2024).

⁵⁰ Sari, Aurel (2021), ό.π., p. 9.

⁵¹ European External Action Service, *Food-for-Thought Paper "Countering Hybrid Threats"*, 8887/15, 13 May 2015, p. 3. Διαθέσιμο σε <https://www.statewatch.org/media/documents/news/2015/may/eeas-csdp-hybrid-threats-8887-15.pdf>. (τελευταία πρόσβαση: 04.04.2024).

⁵² Διαθέσιμο σε https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/it/MEMO_16_1250. (τελευταία πρόσβαση: 04.04.2024).

εξαιρέσεις που προβλέπονται σε αυτά, φαίνεται ήδη να δοκιμάζεται και θα δοκιμαστεί έτι περαιτέρω στο μέλλον, λαμβάνοντας υπόψη τις νέες μεθόδους διεξαγωγής εχθρικών επιχειρήσεων, οι οποίες απαιτούν μέσα και μεθόδους “ευέλικτης ανταπόκρισης” και αποτροπής⁵³. Ως εκ τούτου, η σημερινή αντίληψη για το τι εστί ακριβώς η παράνομη χρήση βίας και το πότε αυτή κατ’ εξαίρεση επιτρέπεται, έχει αρχίζει και μεταβάλλεται.

Εν προκειμένω, κρίνεται σημαντικό να σημειωθεί η σημασία της υπεροχής των διεθνών κανόνων που διέπουν τις ένοπλες συγκρούσεις (*jus ad bellum*) και το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο (*jus in bello*). Τούτο διότι, ο κλυδωνισμός αυτού και η έλλειψη πίστης σε αυτό δικαιώνει την φύση και του σκοπούς του υβριδικού πολέμου, ήτοι την πρόκληση αναρχίας και του πλήρους αποσυντονισμού στο πεδίο της μάχης, όπου και αν τοποθετείται αυτό. Εντούτοις, η εμπιστοσύνη στο διεθνές δίκαιο εξαρτάται από και συναρτάται με την “αναβάθμισή” του, μέσω των κατάλληλων επανερμηνειών του, ικανών να αντιμετωπίσουν την πολυπλοκότητα και την προκλήσεις που θέτει ο υβριδικός πόλεμος⁵⁴.

2.1. Η χρήση βίας και το δικαίωμα νόμιμης άμυνας σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο

Προκειμένου εξεταστεί το ποιες πράξεις υβριδικού πολέμου, υπό ποιες συνθήκες και υπό ποιες προϋποθέσεις δύνανται να θεωρηθούν ως χρήση βίας και ως εκ τούτου να εγείρουν το δικαίωμα νόμιμης άμυνας, κρίνεται αδήριτη η επισκόπηση και η ανάλυση των εν λόγω νομικών εννοιών όπως είναι αντιληπτές και νοηματοδοτούνται στο πλαίσιο του παραδοσιακού διεθνούς δικαίου.

Η προαναφερθείσα επισκόπηση δεν μπορεί να μην εκκινήσει από την **παράγραφο 4 του άρθρου 2 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών**, σύμφωνα με το οποίο ορίζεται ότι: «Όλα τα Μέλη στις διεθνείς τους σχέσεις θα απέχουν από την απειλή ή τη χρήση βίας, που εκδηλώνεται εναντίον της εδαφικής ακεραιότητας ή της πολιτικής ανεξαρτησίας οποιουδήποτε κράτους είτε με οποιαδήποτε άλλη ενέργεια ασυμβίβαστη προς τους Σκοπούς των Ηνωμένων Εθνών.»⁵⁵.

Εκ του λεκτικού και της γραμματικής ερμηνείας της ανωτέρω διάταξης, προκύπτει ότι απαγορεύεται ρητώς η καθ’ οιονδήποτε τρόπο χρήση ή η απειλή χρήσης βίας από όλα τα κράτη-μέλη, η οποία εκδηλώνεται εναντίον του εδάφους ή της πολιτικής ανεξαρτησίας άλλου κράτους. Περαιτέρω, η διάταξη συμπληρώνει ότι απαγορεύεται οποιαδήποτε άλλη συμπεριφορά η οποία δεν συνάδει με τους τεθέντες εκ των Ηνωμένων Εθνών σκοπούς. Το

⁵³ Bachmann, Sascha-Dominik. (2011), ό.π., p. 27.

⁵⁴ Reeves, Shane. (2016). *The Viability of the Law of Armed Conflict in the Age of Hybrid Warfare*. Lawfare. Διαθέσιμο σε <https://www.lawfaremedia.org/article/viability-law-armed-conflict-age-hybrid-warfare> (τελευταία πρόσβαση: 05.04.2024).

⁵⁵ Άρθρο 2 παρ. 4 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Διαθέσιμο σε <https://unric.org/el/%CF%87%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%BF%CE%B7%CE%B5/> (τελευταία πρόσβαση: 06.04.2024).

σημαντικό στοιχείο, που συνάγεται εν προκειμένω, είναι ότι η εν λόγω ρύθμιση εισάγει την υποχρέωση για τα όλα τα κράτη-μέλη να απέχουν από οποιαδήποτε ενέργεια διακρατικής βίας, ουχί μόνο του πολέμου.

Ο ανωτέρω κανόνας περί καθολικής απαγόρευσης της χρήσης βίας αναφέρεται ότι αποτελεί *ius cogens*, ήτοι κανόνα αναγκαστικού δικαίου. Σημειώνεται, περαιτέρω δε ότι, η αρχή της απαγόρευσης της χρήσης βίας, πέρα από συμβατικό διεθνή κανόνα, αποτελεί και εθιμικό δίκαιο. Τούτο εξάλλου υποστηρίχθηκε από το Διεθνές Δικαστήριο Δικαιοσύνης στην υπόθεση της Νικαράγουα (*Νικαράγουα εναντίον ΗΠΑ*), όπου τονίστηκε ότι αρχές όπως η μη χρήση βίας έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα ως αποτελούσες μέρος του εθιμικού διεθνούς δικαίου⁵⁶.

Προχωρώντας, πέραν του χαρακτήρα του ανωτέρω κανόνα, δέον όπως εξεταστεί και το πώς ερμηνεύεται η χρήση βίας, ήτοι τι ακριβώς περιλαμβάνει. Σε τούτο, βοηθητικά και διαφωτιστικά αναδεικνύονται αφενός το λεκτικό του **άρθρου 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών**⁵⁷ και το **Ψήφισμα 3314** της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών, όπου σε αυτό ορίζεται και διασαφηνίζεται το έγκλημα της επίθεσης⁵⁸.

Αρχικά, διαβάζοντας το άρθρο 51 το οποίο αποκρυσταλλώνει το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας, γίνεται λόγος περί επιτρεπτής χρήσης βίας για αμυντικούς σκοπούς σε περίπτωση που ένα κράτος δέχεται «ένοπλη επίθεση» (*armed attack*). Εκ του λεκτικού αυτού προκύπτει ότι το άρθρο 51 “συστέλλει” την χρήση βίας της παρ. 4 του άρθρου 2 στην ένοπλη επίθεση, ήτοι τη νοεί και την προσδιορίζει ένοπλη βία εναντίον του εδάφους ή της πολιτικής ανεξαρτησίας άλλου κράτους, αποκλείοντας άλλου είδους βία. Κατά συνέπεια, το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας εγείρεται, κατ’ εξαίρεση, σε περίπτωση που ένα κράτος δεχτεί ένοπλη επίθεση από ένα άλλο. Εντούτοις, εκ των ανωτέρω δεν προκύπτουν ποιες είναι ακριβώς οι πράξεις που συνιστούν ένοπλη επίθεση/βία.

Το Ψήφισμα 3314 έρχεται εν προκειμένω να προσδιορίσει περαιτέρω τις πράξεις που μπορεί να θεωρηθούν ως ένοπλη επίθεση, πραγματώνοντας την ακόλουθη απαρίθμηση:

α) η εισβολή ή η επίθεση από τις ένοπλες δυνάμεις ενός κράτους εναντίον του εδάφους ενός άλλου κράτους ή οποιαδήποτε στρατιωτική κατοχή, ανεξαρτήτως του προσωρινού ή όχι χαρακτήρα της και η οποία προκύπτει από αυτήν την εισβολή ή επίθεση, ή οποιαδήποτε προσάρτηση εδάφους άλλου κράτους ή μέρους αυτού.

⁵⁶ Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Διαθέσιμο σε <https://www.icj-cij.org/case/70> (τελευταία πρόσβαση: 06.04.2024).

⁵⁷ Άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών: «Καμιά διάταξη αυτού του Χάρτη δε θα εμποδίζει το φυσικό δικαίωμα της ατομικής ή συλλογικής νόμιμης άμυνας, σε περίπτωση που ένα Μέλος των Ηνωμένων Εθνών δέχεται ένοπλη επίθεση, ως τη στιγμή που το Συμβούλιο Ασφαλείας θα πάρει τα αναγκαία μέτρα για να διατηρήσει τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια...». Διαθέσιμο σε <https://unric.org/el/%CF%87%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%BF%CE%B7%CE%B5/> (τελευταία πρόσβαση: 06.04.2024).

⁵⁸ Definition of Aggression, United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX). Διαθέσιμο σε <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/GAres3314.html> (τελευταία πρόσβαση: 06.04.2024).

β) ο βομβαρδισμός από τις ένοπλες δυνάμεις ενός κράτους εναντίον του εδάφους ενός άλλου κράτους ή η χρήση οποιουδήποτε όπλου από ένα κράτος εναντίον της επικράτειας άλλου κράτους.

γ) ο αποκλεισμός των λιμανιών ή των ακτών ενός κράτους από ένα άλλο.

δ) η επίθεση από τις ένοπλες δυνάμεις ενός κράτους εναντίον του εδάφους, συμπεριλαμβανομένου του θαλάσσιου και εναερίου χώρου, ή εναντίον των ναυτικού και αεροπορικού στόλου άλλου κράτους.

ε) η χρήση των ενόπλων δυνάμεων ενός κράτους που βρίσκονται στο έδαφος άλλου κράτους με τη συμφωνία του κράτους υποδοχής, κατά παράβαση των προβλεπόμενων στη συμφωνία όρων, ή οποιαδήποτε επέκταση της παρουσίας τους στο έδαφος αυτό, πέραν της λήξης της συμφωνίας.

στ) η ενέργεια ενός κράτους να επιτρέψει στην επικράτεια του, την οποία έχει διαθέσει σε άλλο κράτος προκειμένου αυτό να την χρησιμοποιήσει για τη διάπραξη επιθετικής ενέργειας εναντίον ενός τρίτου κράτους.

ζ) η αποστολή, από ή για λογαριασμό ενός κράτους, ενόπλων ομάδων, ατάκτων ή μισθοφόρων, που πραγματοποιούν ενέργειες ένοπλης βίας εναντίον άλλου κράτους και είναι τέτοιας βαρύτητας που ισοδυναμούν με τις ανωτέρω απαριθμούμενες πράξεις, ή την ουσιαστική εμπλοκή του.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι οι ανωτέρω πράξεις είναι ενδεικτικές, ουχί περιοριστικές. Σε κάθε περίπτωση εξάλλου, προκειμένου κριθεί μια πράξη ως χρήση βίας, τούτο πρέπει να γίνεται *in concreto*, λαμβάνοντας υπόψη τα πραγματικά περιστατικά.

Πέραν όμως του Ψηφίσματος 3314, το οποίο ήρθε και εξειδίκευσε, έστω και ενδεικτικά, πράξεις ένοπλης επίθεσης, δεν μπορεί να μην αναφερθεί και μια άλλη “εξέλιξη” του διεθνούς δικαίου των ενόπλων συγκρούσεων. Πιο συγκεκριμένα, **το άρθρο 49 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (1977) της Σύμβασης της Γενεύης**, τιτλοφορούμενο ως «Ορισμός επιθέσεων και εύρος εφαρμογής» (*Definition of attacks and scope of application*)⁵⁹, στην παρ. 3 αναφέρει ότι: «Οι διατάξεις του παρόντος Τμήματος εφαρμόζονται σε κάθε χερσαίο, εναέριο ή θαλάσσιο πόλεμο που μπορεί να επηρεάσει τον άμαχο πληθυσμό, μεμονωμένους πολίτες.../.../... Περαιτέρω ισχύουν για όλες τις επιθέσεις από τη θάλασσα ή από τον αέρα κατά στόχων στην ξηρά....». Εκ τούτου, προκύπτει ότι μια ένοπλη επίθεση που μπορεί να πλήξει άμαχους μπορεί να ενεργοποιήσει, ως νομικό εργαλείο, το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας προκειμένου να προστατευτεί ο άμαχος πληθυσμός. Κατά συνέπεια, καθίσταται εναργές ότι η χρήση βίας, προκειμένου θεωρηθεί παράνομη και κατ’ επέκταση επιφέρουσα το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας εκ μέρους του καθ’ ου η επίθεση κράτους, δεν

⁵⁹ Άρθρο 49 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης της Γενεύης. Διαθέσιμο σε <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977/article-49?activeTab=undefined> (τελευταία πρόσβαση: 06.04.2024).

είναι απαραίτητο να στρέφεται κατά του εδάφους ή της πολιτικής ανεξαρτησίας ενός κράτους, αλλά και του άμαχου πληθυσμού. Τούτο αναδύεται ως ιδιαίτερης σημασίας στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, διότι όπως θα εξεταστεί κατωτέρω, εάν πράξεις υβριδικού πολέμου πλήξουν άμαχους, μπορούν να εγείρουν ισχυρή πιθανότητα ενεργοποίησης του δικαιώματος στη νόμιμη άμυνα.

2.2. Οι νομικές προκλήσεις του υβριδικού πολέμου σχετικά με τις έννοιες της «χρήσης βίας» και της «νόμιμης άμυνας»

Ο όρος «υβριδικός πόλεμος» εμφανίστηκε στην ορολογία του πολέμου ως ανάγκη περιγραφής του πολέμου του Λιβάνου με το Ισραήλ το 2006. Ακόμα περισσότερο καθιερώθηκε μετά την προσάρτηση της Κριμαίας από τη Ρωσία το 2014, όποτε και συσχετίζεται με τη συνδυαστική χρήση διαφόρων μέσων εκ μέρους του επιτιθέμενου, καθώς και με τη συμμετοχή μη κρατικών δρώντων και όχι τόσο των συμβατικών ενόπλων δυνάμεων, προκειμένου να επιβληθεί στον αντίπαλο⁶⁰. Όλα τούτα συνδυαζόμενα με δραστηριότητες και στρατηγικές που δημιουργούν «γκρίζες ζώνες» και οι οποίες δεν φτάνουν στο σημείο της ανοιχτής, άλλως ένοπλης σύγκρουσης, δοκιμάζουν την ανθεκτικότητα των διεθνών κανόνων⁶¹. Τούτο διότι, ο τρόπος εκδήλωσης των εν λόγω υβριδικών στρατηγικών πραγματώνεται μέσω της εκμετάλλευσης υφιστάμενων νομικών κενών ή νομικών αμφισημιών, καθώς συνήθως δεν φτάνει στα όρια της ένοπλης επίθεσης η οποία και θα δικαιολογούσε την άσκηση της νόμιμης άμυνας, όπως αυτή προσδιορίζεται στο άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, από μέρους του καθ' ου η επίθεση κράτους. Με μια παλινδρόμηση, λοιπόν, μεταξύ τη ειρήνης και του πολέμου, οι μετέρχοντες τέτοιων δραστηριοτήτων επιτυγχάνουν να σημειώσουν ένα πλεονέκτημα εις βάρος του αντιπάλου, ο οποίος είτε δεν κατανόησε έγκαιρα τι συνέβαινε είτε κατανόησε αλλά δεν διέθετε τους κατάλληλους -συμπεριλαμβανομένων και των νομικών- μηχανισμούς να απαντήσει στην υβριδική επίθεση.

Αναλυτικότερα, ακολουθώντας τη δημιουργία και εν συνεχεία τη δράση εντός γκρίζων ζωνών, το επιτιθέμενο κράτος επιτίθεται στο αντίπαλο κράτος όχι κατά το συμβατικό τρόπο, ήτοι δι' ένοπλης επίθεσης, με αποτέλεσμα να μην επισυμβαίνει η παραδοσιακή μορφή πολέμου. Τούτο, αρχικά, έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ασυμμετρίας και αμφισημιών αλλά κυρίως την κατ' αρχήν μη δυνατότητα προσφυγής, εκ μέρους του υφισταμένου την επίθεση κράτους, στο δικαίωμα της άσκησης της νόμιμης άμυνας κατ' άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Το συγκεκριμένο σημείο ίσως αποτελεί και τη μεγαλύτερη νομική πρόκληση του υβριδικού πολέμου, καθώς δημιουργείται ένα βασικό ερώτημα και κατ'

⁶⁰ Πλουμής, Μιχαήλ. (2022), ό.π., σελ. 116.

⁶¹ Webb II, Carvent L.. (2020). "Understanding the Gray Zone". *Intelligence Community Leadership: The Next Generation*. American Intelligence Journal. Vol. 37, No. 1, p. 183. Διαθέσιμο σε <https://www.jstor.org/stable/27087697>. (τελευταία πρόσβαση: 07.04.2024).

επέκταση δίλημμα: θα γίνει δεκτό ότι ο υβριδικός πόλεμος λαμβάνει χώρα σε νομικό κενό και ως εκ τούτου δίνει ένα ανυπέρβλητο πλεονέκτημα στον επιτιθέμενο, καθιστώντας παράλληλα τον υφιστάμενο την επίθεση δομικά μειονεκτούντα, μη δυνάμενο να αντιδράσει ή θα θεωρηθεί ότι ναι μεν ο υβριδικός πόλεμος είναι σχετικά νέα δραστηριότητα, κάτι που όμως δεν σημαίνει ότι το διεθνές δίκαιο μένει ανεφάρμοστο, αλλά χρήζει επανερμηνείας προκειμένου χωρέσει, έστω ορισμένες, υβριδικές επιθέσεις⁶²;

Συγκεκριμένα, κατά το άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, κάθε κράτος- μέλος του ΟΗΕ έχει το δικαίωμα προσφυγής στην άσκηση άμυνας, ήτοι σε νόμιμη χρήση βίας, σε περίπτωση που δεχτεί ένοπλη επίθεση. Περαιτέρω, σύμφωνα με **το άρθρο 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον του ΝΑΤΟ**, ορίζεται ότι: *«Τα Συμβαλλόμενα Μέρη συμφωνούν ότι, ένοπλος επίθεση εναντίον ενός ή πλειόνων εξ αυτών εν Ευρώπη ή Βορείω Αμερική θέλει θεωρηθεί επίθεσις εναντίον απάντων και, συνεπώς, συμφωνούν ότι, εν περιπτώσει τοιαύτης ενόπλου επιθέσεως, έκαστον εξ αυτών, εν τη ασκήσει του υπό του άρθρου 51 του Χάρτου των Ηνωμένων Εθνών αναγνωριζόμενου δικαιώματος της ατομικής ή συλλογικής αυτοαμύνης, θα συνδράμη τα υφιστάμενα την επίθεσιν εν ή πλείονα Μέρη δια της αμέσου λήψεως, τόσον ατομικώς όσον και από συμφώνου μετά των ετέρων Μερών, των μέτρων άτινα θεωρεί αναγκαία περιλαμβανομένης της χρήσεως ενόπλου βίας προς αποκατάστασιν και διατήρησιν της ασφαλείας της περιοχής του Βορείου Ατλαντικού. Πάσα τοιαύτη ένοπλος επίθεσις ως και παν μέτρον λαμβανόμενον συνεπεία ταύτης θα φέρονται αμέσως εις γνώσιν του Συμβουλίου Ασφαλείας. Τα μέτρα ταύτα θα λήξουν όταν το Συμβούλιον Ασφαλείας θα έχη λάβει τα αναγκαία μέτρα προς αποκατάστασιν και διατήρησιν της διεθνούς ειρήνης και ασφαλείας.»*⁶³. Το άρθρο 5, λοιπόν, της Συνθήκης της Ουάσιγκτον δίνει το δικαίωμα ατομικής ή συλλογικής άμυνας, όπως προσδιορίζεται στο άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, σε περίπτωση που κάποιο κράτος-μέλος του ΝΑΤΟ υποστεί επίθεση.

Εκ των ανωτέρω, προκύπτουν τα ακόλουθα ερωτήματα, άλλως νομικές προκλήσεις: Μπορούν οι υβριδικές επιθέσεις, όπως περιγράφησαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, να υπαχθούν στην έννοια της «ένοπλης βίας», όπως αυτή νοηματοδοτείται στο πλαίσιο των προαναφερθέντων άρθρων; Επιπλέον, προκειμένου ασκηθεί το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας πρέπει να πληρούνται τρεις προϋποθέσεις, αυτές της αναλογικότητας, αμεσότητας και της αναγκαιότητας. Έτσι, εάν η υβριδική επίθεση δεν φέρει ένοπλο χαρακτήρα, η αρχή της αναλογικότητας και δη της αναγκαιότητας δεν φαίνεται να πληρούνται και κατά συνέπεια το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας δεν μπορεί να ενεργοποιηθεί ως εργαλείο εκ μέρους του καθ' ου η επίθεση.

⁶² Sari, Aurel. (2015). *Legal Aspects of Hybrid Warfare*. Lawfare. Διαθέσιμο σε <https://www.lawfaremedia.org/article/legal-aspects-hybrid-warfare>. (τελευταία πρόσβαση: 08.04.2024).

⁶³ Άρθρο 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=el. (τελευταία πρόσβαση: 08.04.2024).

Ένα ακόμα ζήτημα που εγείρεται είναι η πηγή της επίθεσης και κατ' επέκταση της απόδοσης της ευθύνης. Ειδικότερα, οι υβριδικές επιθέσεις και εν γένει οι υβριδικές απειλές εκ φύσεως τους χαρακτηρίζονται από αδιαφάνεια, ασάφεια, αβεβαιότητα και μυστικότητα. Υπ' αυτά τα δεδομένα, η εύρεση της προέλευσης μιας υβριδικής επίθεσης με βεβαιότητα αποτελεί έργο δυσχερές, που με τη σειρά του δυσχεραίνει και την απόδοση της ευθύνης σε συγκεκριμένο/-ους δρών/-τες και εν τέλει αποδυναμώνει την δυνατότητα εφαρμογής των προαναφερθέντων διεθνών κανόνων, όπως εξάλλου έχει επισημάνει το ΝΑΤΟ⁶⁴. Τούτο καθίσταται άκρως λογικό, αν σκεφτεί κανείς ότι η άσκηση νόμιμης άμυνας ή ακόμη ακόμη και ηπιότερων μέτρων, όπως αποτροπή ή λήψη αντιμέτρων, προϋποθέτει την γνώση της πηγής της επίθεσης, καθώς δίχως αυτή η όποια απάντηση εκ μέρους του καθ' ου η επίθεση είναι εξαιρετικά δύσκολο να βρει αντίκρισμα. Σε αυτό ακριβώς είναι που "επενδύουν" οι υβριδικοί αντίπαλοι. Δρώντας μέσα στο πεδίο γκρίζων ζωνών και ενεργώντας κακή τη πίστει -κατά παράβαση των άρθρων 1 και 2 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών- προσπαθούν, μεταξύ άλλων, να διαβρώσουν το διεθνές δικαίκο σύστημα de facto, εφόσον δεν δύνανται να το καταφέρουν de jure. Ακριβώς γι' αυτό λοιπόν πρέπει να εντοπίζονται και να αποκαλύπτεται η ταυτότητα των υβριδικών αντιπάλων, καθώς θα αποτελέσουν με τον τρόπο αυτό υποκείμενα του διεθνούς δικαίου επί των οποίων αυτό θα μπορεί να εφαρμοστεί. Το αν και σε ποιον βαθμό τελικά θα εφαρμοστούν οι διεθνείς κανόνες περί διεθνούς ευθύνης για τα υποκείμενα αυτά δεν μπορεί εκ των προτέρων να είναι γνωστό, ωστόσο θα είναι γνωστοί αυτοί επί των οποίων θα κριθεί αν θα εφαρμοστούν ή όχι.

Έχοντας κατά νου όλες τις ανωτέρω προκλήσεις, το ΝΑΤΟ το 2016 στη Βαρσοβία (*Warsaw Summit*)⁶⁵, σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης των νέων αυτών πολύπλοκων απειλών και προκλήσεων, στο άρθρο 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον, περί της ενεργοποίησης της εφαρμογής της συλλογικής άμυνας, συμπεριέλαβε και τον υβριδικό πόλεμο. Το βήμα αυτό, παρά τις όποιες επιμέρους διαφωνίες και δισταγμούς εκ μέρους των κρατών, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς ανοίγει αφενός ένα δρόμο ερμηνευτικής "εξέλιξης" των διεθνών κανόνων και αφετέρου δείχνει την διεθνή βούληση και προοπτική προς την αντιμετώπιση του φαινομένου του υβριδικού πολέμου.

2.2.1. Τα αντίμετρα στον υβριδικό πόλεμο

Η αποτροπή, καθώς και η λήψη αντιμέτρων ως απάντηση σε πράξεις υβριδικού πολέμου και εν γένει των υβριδικών απειλών, συνιστούν βασικό παράγοντα δράσης σε εθνικό και

⁶⁴ Sanz-Caballero, Susana. (2023), ό.π., p. 5.

⁶⁵ "The Alliance and Allies will be prepared to counter hybrid warfare as part of collective defence. The Council could decide to invoke Article 5 of the Washington Treaty. The Alliance is committed to effective cooperation and coordination with partners and relevant international organisations, in particular the EU, as agreed, in efforts to counter hybrid warfare". Warsaw Summit Communiqué, NATO, July 2016. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm. (τελευταία πρόσβαση: 09.04.2024).

υπερεθνικό επίπεδο προς αντιμετώπισή τους. Τούτο διότι, παρά το γεγονός ότι η ανάπτυξη ανθεκτικότητας αναφαίνεται σημαντική και αδήριτη για την επιβίωση των κοινωνιών έναντι των υβριδικών επιθέσεων, η αποτροπή αναδύεται εξίσου σημαντική, προς επίτευξη αποτελεσματικής αντιμετώπισης του υβριδικού αντιπάλου.

Ειδικότερα, μια στρατηγική η οποία βούλεται να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις υβριδικές επιθέσεις και απειλές, οφείλει σε πρώτο επίπεδο να λαμβάνει υπόψη το είδος και τη μορφή της απειλής ώστε σε δεύτερο χρόνο να διαμορφωθούν τα κατάλληλα, και κυρίως τα προσαρμοσμένα αντίμετρα και ακολουθούμενα μέτρα⁶⁶.

Όσον αφορά τα αντίμετρα και τον χαρακτήρα αυτών, σημειώνονται τα ακόλουθα: Τα «**αντίμετρα**» ως έννοια γενικά και ως νομική έννοια ειδικότερα, έκαναν όψιμα την εμφάνισή τους στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου. Πιο συγκεκριμένα, ως όρος νοηματοδοτήθηκε υπό το νομικό πλαίσιο της **διεθνούς ευθύνης των κρατών**, το οποίο υιοθετήθηκε το 2001 με τα **Άρθρα Σχεδίου** σχετικά με την **Ευθύνη των Κρατών για Διεθνώς Άδικες Πράξεις** (*Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*) εκ της Διεθνούς Νομοθετικής Επιτροπής του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών⁶⁷. Ωστόσο, η διαδρομή προς τη νομική αποκρυστάλλωση των ανωτέρω εννοιών είχε ήδη εκκινήσει από την δεκαετία του 1970.

Σχετικά με τη νομική φύση και οριοθέτηση των αντιμέτρων σημειώνεται, αρχικά, ότι αυτά δεν συνδέονται με χρήση βίας. Τούτο συνιστά ένα αντιδιαστέλλον στοιχείο με την άμυνα, όπως περιγράφεται στο άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, όπου το πληττόμενο κράτος νομιμοποιείται να απαντήσει βιαίως στο κράτος που εκδήλωσε πρότερα ένοπλη βία εναντίον του. Περαιτέρω, σύμφωνα με το **άρθρο 21 του Σχεδίου** ορίζεται ότι το άδικο μιας πράξης ενός κράτους αίρεται όταν αυτή αποτελεί νόμιμο μέτρο αυτοάμυνας, λαμβανόμενο κατά συστοιχία και σεβόμενο το Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, ενώ στο **άρθρο 22 του Σχεδίου** ορίζεται ότι «*Το άδικο μιας πράξης ενός κράτους, που δεν συμμορφώνεται με μια διεθνή υποχρέωση, αποκλείεται εάν και στον βαθμό που η πράξη αποτελεί **αντίμετρο** που λαμβάνεται κατά του τελευταίου κράτους....*».

Εκ του άρθρου 22 του Σχεδίου δεν προκύπτει ένας σαφής και ακριβής ορισμός του τι εστί «αντίμετρο». Τούτο αναδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικό στο πλαίσιο εξέτασης των υβριδικών επιθέσεων και των ενδεχόμενων απαντήσεων σε αυτές, διότι η έλλειψη ενός επακριβούς ορισμού δίνει, σε πρώτο επίπεδο, την ευχέρεια να μπορούν να υπαχθούν στο ρυθμιστικό πεδίο της εν λόγω διάταξης διάφορες πράξεις, ουχί όσες φέρουν συγκεκριμένα και προκαθορισμένα χαρακτηριστικά. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, αυτή η πιο γενική διαμόρφωση του λεκτικού

---

⁶⁶ Cullen J., Patrick & Reichborn-Kjennerud, Erik. (2017). *MCDC Countering Hybrid Warfare Project: Understanding Hybrid Warfare*, pp. 4-5. Διαθέσιμο σε https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a8228a540f0b62305b92caa/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf. (τελευταία πρόσβαση: 11.04.2024).

⁶⁷ Άρθρα Σχεδίου για την Ευθύνη των Κρατών για Διεθνώς Άδικες Πράξεις. Διαθέσιμο σε https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf. (τελευταία πρόσβαση: 12.04.2024).

προσφέρεται για ερμηνευτικές προσαρμογές, όταν η συνεχώς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα το επιβάλλει, καθιστώντας έτσι τον χαρακτήρα της διάταξης εύκαμπτο και κυρίως διαχρονικά ανθεκτικό.

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη τα ανωτέρω δεδομένα ως «αντίμετρο» αποκαλείται μια μη βίαιη πράξη ενός κράτους, η οποία θεωρείται μεν διεθνώς παράνομη, δικαιολογείται δε από το γεγονός ότι σκοπεύει να εξαναγκάσει ένα άλλο κράτος να σταματήσει να διαπράττει μια διεθνώς παράνομη πράξη σε βάρος του πρώτου κράτους και να προβεί σε αποκατάσταση της ζημίας που σημείωσε σε αυτό το πρώτο κράτος⁶⁸. Εκ του ορισμού αυτού, συνάγονται κάποιες προϋποθέσεις οι οποίες πρέπει να υφίστανται και τηρουμένων των οποίων δύναται ένα αντίμετρο να αποτελέσει νόμιμη -υπό το φως του διεθνούς δικαίου- πράξη. Αυτές οι προϋποθέσεις είναι οι εξής: 1) Η προηγούμενη παρανομία εκ μέρους του κράτους εναντίον του οποίου λαμβάνεται και στρέφεται το αντίμετρο. Αυτό σημαίνει ότι πρωθύστερα θα πρέπει να έχει διαπιστωθεί η ευθύνη του συγκεκριμένου κράτους προκειμένου να μην επηρεαστεί αρνητικά τρίτο, μη υπεύθυνο κράτος. 2) Ενεργητικά νομιμοποιούμενο προκειμένου ασκήσει το δικαίωμα των αντιμέτρων είναι το άμεσα βλαβέν εκ της παρανομίας κράτος. Τούτο αναδεικνύει και κάτι επιπλέον: δεν αρκεί μόνο η παρανομία εκ μέρους άλλου κράτους αλλά αυτή να έχει και ζημιόγωνα αποτελέσματα επί του ασκούντος τα αντίμετρα κράτους. Συνεπώς θα πρέπει να υφίσταται το σχήμα ζημιώσαν κράτος – αιτιώδης συνάφεια μεταξύ ζημιογόνου συμπεριφοράς και ζημίας – ζημιωθέν κράτος. 3) Η αναλογικότητα. Συγκεκριμένα, στο **άρθρο 51 του Σχεδίου**, το οποίο τιτλοφορείται ως “Αναλογικότητα” (*Proportionality*), σημειώνεται ότι τα ληπτέα αντίμετρα πρέπει να είναι ανάλογα με τη ζημία που υπέστη το βλαβέν κράτος, λαμβάνοντας υπόψη στο ζήτημα αυτό αφενός τη σοβαρότητα της διεθνώς παράνομης πράξης και αφετέρου τα δικαιώματα που διακυβεύονται⁶⁹. 4) Η χρονική ισχύς των αντιμέτρων θα πρέπει να εκτείνεται όσο διαρκεί η παρανομία και η μη συμμόρφωση εκ μέρους του παρανομούντος κράτους. Αφ’ ης στιγμής τα αντίμετρα στόχο έχουν την επαναφορά στη νομιμότητα, ουχί στην τιμωρία, η ισχύς τους θα πρέπει να παύει όταν το υπεύθυνο κράτος συμμορφώνεται και παύει την παρανομία.

Έχοντας κατά νου τα προαναφερθέντα, θα καταβληθεί η προσπάθεια εξέτασης λήψης αντιμέτρων στο πλαίσιο αντιμετώπισης παράνομων πράξεων, οι οποίες προκαλούνται από υβριδικές επιθέσεις και εν γένει σημειώνονται κατά τη διεξαγωγή υβριδικού πολέμου.

Αρχικά, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, οι υβριδικές επιθέσεις και γενικά οι υβριδικές στρατηγικές, εκδηλούμενες εντός γκρίζων ζωνών, δημιουργούν ασυμμετρίες, δυσχεραίνοντας την θέση του υφισταμένου την επίθεση να ανεύρει το νόμιμο τρόπο αντίδρασης. Με αυτό το δεδομένο, μια πρώτη και καθόλα λογική σκέψη είναι απάντηση δια

⁶⁸ Shaw, Malcolm N.. (2015). *International Law*. Εκδ. Cambridge University Press. 7^η Έκδ., p. 794.

⁶⁹ Άρθρο 51 του Σχεδίου για την Ευθύνη των Κρατών για Διεθνώς Άδικες Πράξεις: “*Countermeasures must be commensurate with the injury suffered, taking into account the gravity of the internationally wrongful act and the rights in question.*”. Διαθέσιμο σε https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf. (τελευταία πρόσβαση: 12.04.2024).

του ίδιου τρόπου και δι' αντίστοιχων εργαλείων. Αναλυτικότερα, η απάντηση θα μπορούσε να συνίσταται σε εξίσου ασυμμετρικά αντίμετρα, δυνάμενα να βλάψουν τον υβριδικό αντίπαλο κατά τρόπο όμοιο και ανάλογο με αυτόν που επιτέθηκε. Έτσι, τα «υβριδικά αντίποινα» δύνανται να είναι παρόμοια σε υφή και δύναμη με τις αντίπαλες υβριδικές επιθέσεις, υπό την προϋπόθεση ότι ζημιώνουν με ανάλογο τρόπο τον εχθρό ή προσαρμόζονται στις αδυναμίες αυτού⁷⁰.

Τα «υβριδικά αντίποινα», άλλως «αντι-υβριδικός πόλεμος» θεωρείται από πολλούς αναλυτές ως ο πιο βέβαιος τρόπος προκειμένου ο αντίπαλος συνειδητοποιήσει ότι, το κόστος των υβριδικών επιθέσεων που εξαπολύει μπορεί να είναι πολύ μεγαλύτερο από τα όποια αποκομιζόμενα οφέλη⁷¹. Εν προκειμένω, ωστόσο, κρίνεται σημαντικό να υπογραμμιστεί το εξής: μπορεί ο συμβατικός αντι-υβριδικός πόλεμος αμυντικού χαρακτήρα να είναι αναγκαίος, εντούτοις υπάρχει το ενδεχόμενο να μην δύναται να ελαττώσει ή να εξαλείψει τον υβριδικό πόλεμο που διεξάγει ο αντίπαλος. Αντιθέτως, ελλοχεύει ο κίνδυνος να δημιουργηθεί φαύλος κύκλος υβριδικών επιθέσεων και αντιποίνων δίχως να επιτυγχάνεται ένα τέλος, που είναι και το ζητούμενο.

Περαιτέρω, ένα άλλο ζήτημα που χρήζει αναφοράς είναι το ότι τα υβριδικά αντίμετρα μπορεί να λάβουν φανερό ή μυστικό χαρακτήρα. Επί παραδείγματι, φανερές επιχειρήσεις έναντι υβριδικών επιθέσεων μπορεί να είναι η σύλληψη διακινητών που προωθούν μετανάστες, η εξουδετέρωση τρομοκρατικών μεθόδων, η ανακατάληψη παρανόμως καταληφθέντων πλοίων κα. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, ο υβριδικός αντίπαλος μέχρι την εκκίνηση των ανωτέρω επιχειρήσεων, θα έχει καταφέρει να επιτύχει πλήγματα και ενδεχομένως και μεγάλης έκτασης καταστροφές⁷².

Από την άλλη, υπάρχουν και οι λεγόμενες «μαύρες επιχειρήσεις» (*Black Ops*). Αυτές αποτελούν αντι-υβριδικές επιχειρήσεις οι οποίες εκτελούνται πρωτίστως από ειδικές δυνάμεις και σώματα ασφαλείας. Χαρακτηρίζονται από μυστική και παραπλανητική δράση, καθώς και από αμφιλεγόμενη νομιμοποίηση του κράτους που τα χρησιμοποιεί, διότι μετέρχεται αυτών σε μη εμπόλεμη κατάσταση, στοιχεία που δικαιολογούν την ορολογία «μαύρες επιχειρήσεις»⁷³.

Σκεπτόμενος κάποιος όλα τούτα, μπορεί αναρωτηθεί που βρίσκεται η χρυσή τομή και η ισορροπία, προκειμένου ένα κράτος να μην ακροβατεί μεταξύ νομίμου και παρανόμου, διακινδυνεύοντας να υπερκεράσει τα τεθέντα εκ του διεθνούς δικαίου όρια. Ειδικά όταν

---

⁷⁰ Πατσουλές, Δημήτρης. (2023). *Θαλάσσιος υβριδικός πόλεμος στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο: Η απειλή και τα αντίμετρα της ελληνικής αποτροπής*. Διαθέσιμο σε <https://defencereview.gr/hybrid-warfare-by-turkey-to-greece-at-aegean-sea-and-east-mediterranean-sea/>. (τελευταία πρόσβαση: 14.04.2024).

⁷¹ Παναγιωτόπουλος, Χαράλαμπος. (2021). "Σχεδίαση και υλοποίηση Μαύρων Επιχειρήσεων (BLACKPOPS) για αντιμετώπιση ασύμμετρων – υβριδικών απειλών, με σκοπό την επίτευξη του πλεονεκτήματος για τη νίκη". Διαθέσιμο σε <https://adispo.mil.gr/periodiko-scholis/> (τελευταία πρόσβαση: 14.04.2024).

⁷² Πατσουλές, Δημήτρης. (2023), ό.π..

⁷³ Παναγιωτόπουλος, Χαράλαμπος. (2021), ό.π..

ομιλούμε για «μαύρες» και κεκαλυμμένες επιχειρήσεις, το ζήτημα γίνεται ακόμα περισσότερο θολό. Τα νομικά αλλά και τα ηθικά όρια δοκιμάζονται. Αυτό που πρέπει λοιπόν να σκεφθεί κανείς σε ένα πρώτο επίπεδο είναι ότι, ο υβριδικός πόλεμος και οι επιχειρήσεις που διεξάγονται στο πλαίσιο αυτού έχουν φέρει στο προσκήνιο νέα δεδομένα, τα οποία δοκιμάζουν τα όποια στεγανά έχει θέσει το παραδοσιακό διεθνές δίκαιο, και δη των ενόπλων συγκρούσεων. Το πεδίο μάχης μπορεί να είναι ασαφές και ο χωροχρόνος της “μάχης” απροσδιόριστος. Κατά συνέπεια, πώς μπορεί μια τέτοια κατάσταση να αντιμετωπιστεί; Καθίστανται τόσο “παράνομες” οι επιχειρήσεις στις οποίες προβαίνει ένα κράτος προκειμένου προφυλαχθεί και υπερασπιστεί την εθνική του ασφάλεια, ιδίως όταν προηγουμένως έχει απειληθεί, έστω και αν η απειλή αυτή δεν έχει εκδηλωθεί με το τρόπο που το αντιλαμβάνεται το παραδοσιακό διεθνές δίκαιο; Η απάντηση μάλλον δεν είναι τόσο προφανής ή απλή, λαμβάνοντας υπόψη ότι, όπως ούτε ο υβριδικός πόλεμος κατ’ αρχήν “χωρεί” στην παραδοσιακή έννοια του πολέμου, έτσι ούτε και οι αντι-υβριδικές επιχειρήσεις μπορούν κατ’ αρχήν να “χωρέσουν” στην έννοια της νόμιμης άμυνας.

Προς διευκόλυνση έως και επίλυση των ανωτέρω διλημμάτων και ερωτημάτων, έρχεται η έννοια των αντιμέτρων, που όπως προαναλύθηκε, μπορούν να εφαρμοστούν σε ανάλογες περιπτώσεις και να αποτελέσουν νόμιμο τρόπο απάντησης του πληττόμενου κράτους, τηρουμένων των προπεριγραφεισών προϋποθέσεων. Τούτο αναδεικνύεται ένα ιδιάζουσας σημασίας νομικό εργαλείο, αφενός λόγω της ολοένα αυξανόμενης εμφάνισης υβριδικών επιθέσεων και αφετέρου στην δημιουργία μιας αρχής, ενδεχομένως όχι πάντα επαρκούς, για τη νομική και κατ’ επέκταση νόμιμη αντιμετώπισή τους.

2.2.2. Η ερμηνευτική εξέλιξη των εννοιών της «χρήσης βίας» και της «νόμιμης άμυνας» στο πλαίσιο της αντιμετώπισης υβριδικών προκλήσεων

Ως ανωτέρω σημειώθηκε, οι μετέρχοντες υβριδικών πρακτικών συχνά εκμεταλλεύονται - μεταξύ άλλων- νομικά κενά και ασάφειες προκειμένου δημιουργήσουν ασύμμετρα περιβάλλοντα δικαίου, τα οποία θα τους επιτρέπουν να δρουν ανάμεσα στη νομιμότητα και παρανομία, καθιστώντας τα κράτη που συνεχίζουν να τηρούν τους διεθνείς κανόνες σε μια δομική αδυναμία αντίδρασης.

Τα προαναφερθέντα ουδόλως αγνοήθηκαν από το ΝΑΤΟ, το οποίο το 2016 στη σύσκεψη στη Βαρσοβία συμπεριλάμβανε στο κοινό ανακοινωθέν αφενός την υιοθέτηση μιας στρατηγικής και μιας σειράς εφαρμοστικών μέτρων για την αντιμετώπιση του υβριδικού πολέμου και

αφετέρου τη δυνατότητα ενεργοποίησης του άρθρου 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον περί συλλογικής άμυνας και στην περίπτωση του υβριδικού πολέμου⁷⁴.

Περαιτέρω, το Συμβούλιο της Ευρώπης με την 2217 (2018) απόφασή του⁷⁵ πρότεινε στα κράτη-μέλη να υιοθετήσουν κάποια μη δεσμευτικά μέτρα προκειμένου αντιμετωπίσουν τις ανακλύπτουσες νομικές προκλήσεις που προκαλούνται από τις υβριδικές απειλές. Σε αντίθεση με την επικρατούσα αντίληψη περί δράσης των υβριδικών αντιπάλων σε γκρίζες ζώνες και σε ασύμμετρο δικαίκο περιβάλλον, το Συμβούλιο της Ευρώπης υποστηρίζει ότι η δράση αυτή δεν λαμβάνει χώρα σε νομικό κενό⁷⁶. Στον αντίποδα, διατείνεται ότι υφίστανται αμφοτέρω το εθνικό και το διεθνές δίκαιο, στις ρυθμίσεις των οποίων μπορούν να υπαχθούν υβριδικές επιθέσεις, κάνοντας μάλιστα λόγο για εφαρμογή του άρθρου 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών περί νόμιμης άμυνας, υπό την προϋπόθεση ότι οι συνέπειες τους είναι ανάλογες της έντασης και η ζημία συγκρίσιμη με αυτή που θα μπορούσε να προκαλέσει μια κλασική ένοπλη επίθεση.

Εκ των προπεριγραφεισών θέσεων προκύπτει ότι έχει ξεκινήσει μια στροφή σε ό,τι αφορά τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις βασικών αρχών και κανόνων του διεθνούς δικαίου, σε μια προσπάθεια αφενός συνειδητοποίησης και συμπόρευσης με τις προκλήσεις του διεθνούς “παρόντος” και αφετέρου εκσυγχρονισμού και ευελιξίας των υφιστάμενων διεθνών νομικών εργαλείων. Ένας τομέας στον οποίο έχει σημειωθεί καταφανής πρόοδος σχετικά με τους νομικούς κανόνες οι οποίοι δύνανται να βρουν εφαρμογή, είναι αυτός του κυβερνοχώρου, ο οποίος αποτελεί πρόσφορο έδαφος διεξαγωγής υβριδικών επιχειρήσεων. Έχοντας κατά νου ότι αποτελεί ένα πεδίο το οποίο δημιουργεί ταυτόχρονα ευκαιρίες και προκλήσεις, όπως το κυβερνοέγκλημα (*cyber-crime*) και η κυβερνοκατασκοπεία (*cyber-espionage*)⁷⁷, ανέκυψε, αρχικά, το ερώτημα του εάν μπορεί το διεθνές δίκαιο να εφαρμοστεί επί του κυβερνοχώρου, εάν ναι, μέχρι ποιο σημείο και κυρίως με ποιον/-ους τρόπους. Με αυτά τα ερωτήματα και τα

---

⁷⁴ NATO (2016, July). Warsaw Summit Communiqué. “72. .... Responding to this challenge, we have adopted a strategy and actionable implementation plans on NATO's role in countering hybrid warfare. The primary responsibility to respond to hybrid threats or attacks rests with the targeted nation. NATO is prepared to assist an Ally at any stage of a hybrid campaign. **The Alliance and Allies will be prepared to counter hybrid warfare as part of collective defence. The Council could decide to invoke Article 5 of the Washington Treaty.** The Alliance is committed to effective cooperation and coordination with partners and relevant international organisations, in particular the EU, as agreed, in efforts to counter hybrid warfare.”. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm. (τελευταία πρόσβαση: 25.04.2024).

⁷⁵ Resolution 2217 (2018). *Legal challenges related to hybrid war and human rights obligations*. Διαθέσιμο σε <https://pace.coe.int/en/files/24762/html>. (τελευταία πρόσβαση: 25.04.2024).

⁷⁶ Sari, Aurel. (2018). *The Council of Europe's Parliamentary Assembly Takes on the legal Challenges of Hybrid Warfare*. Lawfare. Διαθέσιμο σε <https://www.lawfaremedia.org/article/council-europes-parliamentary-assembly-takes-legal-challenges-hybrid-warfare>. (τελευταία πρόσβαση: 25.04.2024).

⁷⁷ Pijpers, Peter. (2022). “Hybrid CoE Paper 15: Exploiting cyberspace: International legal challenges and the new tropes, techniques and tactics in the Russo-Ukraine War”, p. 6. Διαθέσιμο σε <https://www.hybridcoe.fi/publications/hybrid-coe-paper-15-exploiting-cyberspace-international-legal-challenges-and-the-new-tropes-techniques-and-tactics-in-the-russo-ukraine-war/>. (τελευταία πρόσβαση: 26.04.2024).

δεδομένα, θα επιχειρηθεί μια επισκόπηση των βημάτων που έχουν γίνει και που αποτυπώνουν μια εξέλιξη σε νομικό επίπεδο.

Όπως αναφέρθηκε, το NATO υπήγαγε στο άρθρο 5 και τον υβριδικό πόλεμο και κατά συνέπεια τη δυνατότητα ενεργοποίησης του δικαιώματος της συλλογικής άμυνας προς αντιμετώπιση αυτών. Μια μορφή λοιπόν που μπορεί να υπαχθεί στο ρυθμιστικό πεδίο του ανωτέρω άρθρου είναι και οι κυβερνοεπιθέσεις. Εντούτοις, προκειμένου εγερθεί η δυνατότητα αυτοάμυνας θα πρέπει μια κυβερνοεπίθεση να φέρει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ιδίως ως προς τα αποτελέσματά αυτής σε ό,τι αφορά τη ζημία που προκαλεί. Πιο συγκεκριμένα, η ζημία που δύναται να προκαλέσει μια κυβερνοεπίθεση μπορεί να ποικίλει από πρόκληση δυσλειτουργιών σε κρίσιμες υποδομές μια χώρας έως και την πρόκληση καταστροφής στρατιωτικού εξοπλισμού ή ακόμη ακόμη δημιουργίας ανθρωπίνων θυμάτων. Όλα τούτα είναι ιδιαίτερα κρίσιμα, καθώς καθορίζουν για το εάν μια κυβερνοεπίθεση θα μπορεί να υπαχθεί στην έννοια της «χρήσης βίας» και αν με τη σειρά της θα είναι δυνατή η άσκηση της νόμιμης άμυνας. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που δεν πρέπει να λησμονάται είναι ότι οι επιχειρήσεις που λαμβάνουν χώρα στον κυβερνοχώρο εκ φύσεώς τους αποκλίνουν από αυτές που επισυμβαίνουν σε ένα στρατιωτικό πεδίο μάχης, υπό την έννοια ότι οι δεύτερες έχουν εμφανή και άμεσα αποτελέσματα, ενώ οι πρώτες μπορεί να έχουν συχνά μεν επιζήμιες και μακροπρόθεσμες συνέπειες, μη ευκόλως αντιληπτές και άμεσες δε⁷⁸.

Στην προσπάθεια επίλυσης των προαναφερθέντων προβληματισμών ήρθε να συμβάλει το Εγχειρίδιο του Ταλίν⁷⁹. Αναλυτικότερα, το εν λόγω εγχειρίδιο περιέχει κάποια κριτήρια βάσει των οποίων δύνανται να χαρακτηριστούν οι κυβερνοεπιθέσεις ως χρήση βίας ευρείας κλίμακας και ως εκ τούτου να μπορούν να οδηγήσουν στην ενεργοποίηση του άρθρου 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών περί άσκησης του δικαιώματος της νόμιμης άμυνας, ατομικής ή συλλογικής. Η διαμόρφωση των εν λόγω κριτηρίων εδράζεται στην προσέγγιση που είχε διατυπώσει ο Schmitt ήδη από το 1999 περί των συνεπειών των κυβερνοεπιθέσεων⁸⁰. Εν συντομία τα κριτήρια αυτά συνοψίζονται ως εξής: σοβαρότητα, αμεσότητα, ευθύτητα, επεμβατικότητα, μετρήσιμα αποτελέσματα, πιθανότητα νομιμότητας, συμμετοχή κράτους και στρατιωτικός χαρακτήρας.

---

⁷⁸ Pipyros, K., Mitrou, L. & Gritzalis, D.. (2017). "Evaluating the effects of cyber-attacks on critical infrastructures in the context of Tallinn Manual". 2nd NMIOTC Conference on Cyber Security in Maritime Domain. Διαθέσιμο σε https://www.researchgate.net/publication/322208760_Evaluating_the_effects_of_cyber-attacks_on_critical_infrastructures_in_the_context_of_Tallinn_Manual. (τελευταία πρόσβαση: 26.04.2024).

⁷⁹ Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare. Διαθέσιμο σε <https://www.onlinelibrary.iihl.org/wp-content/uploads/2021/05/2017-Tallinn-Manual-2.0.pdf>. (τελευταία πρόσβαση: 27.04.2024).

⁸⁰ Schmitt, Michael N.. (1999). "Computer Network Attack and the Use of Force in International Law: Thoughts on a Normative Framework". *Columbia Journal of Transnational Law*. Vol. 37. Διαθέσιμο σε https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1603800. (τελευταία πρόσβαση: 27.04.2024).

Αρχικά, το πρώτο κριτήριο έγκειται στην έκταση και σοβαρότητα της προκληθείσας ζημίας επί ατόμων και περιουσιών σχετιζόμενη με την ένταση, τη διάρκεια και το σκοπό της τελεσθείσας επίθεσης. Το δεύτερο κριτήριο αναφέρεται στην αιτιώδη συνάφεια μεταξύ της προκαλούμενης ζημίας και της ζημιογόνου συμπεριφοράς, ήτοι της επίθεσης. Το εν λόγω κριτήριο αναδεικνύεται ιδιαίζουσας σημασίας, καθώς είναι αυτό που επιτρέπει την απόδοση ή μη της ευθύνης σε κάποιο δρώντα και συνεπώς και τη νομική του ευθύνη δια της ενεργοποίησης των αντίστοιχων κανόνων δικαίου. Συναφώς, το επόμενο κριτήριο είναι η ανεύρεση της πιθανής σύνδεσης της κυβερνοεπίθεσης με κάποιο κράτος. Ακολουθεί το κριτήριο που αναφέρεται στην ένταση και το βαθμό που η κυβερνοεπίθεση έχει πλήξει κρατικές υποδομές και ως εκ τούτου κατά πόσο οι προκληθείσες ζημίες είναι μετρήσιμες και άρα πιθανές να θεμελιώσουν ευθύνη. Το τελευταίο κριτήριο που τίθεται είναι η νομιμότητα ή μη της τελεσθείσας επίθεσης. Τούτο, διότι η ενδεχόμενη παρανομία θα μπορεί -τηρουμένων και των λοιπών προϋποθέσεων- να θεμελιώσει το δικαίωμα άσκησης νόμιμης άμυνας εκ μέρους του πληγέντος κράτους.

Εν προκειμένω, σημειωτέον ότι σε περίπτωση που η ένταση της επίθεσης και η προκληθείσα ζημία δεν ισοδυναμεί με αυτές μιας ένοπλης επίθεσης, είναι δυνατή η λήψη αντιμέτρων εκ μέρους του πληγέντος κράτους, όπως προαναλύθηκε στο υποκεφάλαιο 2.2.1. Έτσι, τα μέτρα αυτά θα πρέπει πρωτίστως να είναι ανάλογα της προκληθείσας ζημίας και κατ' επέκταση αναστρέψιμου χαρακτήρα προκειμένου κριθούν νόμιμα. Εξάλλου, δεν πρέπει να λησμονάται ότι αντίμετρα δυσανάλογα ή/ και ένοπλα θεωρούνται παράνομα στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου.

Η ανωτέρω ανάλυση αναδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη, κυρίως διότι επικουρεί στην κατηγοριοποίηση μιας κυβερνοεπίθεσης και στην ένταξη αυτής ή μη στην έννοια της «χρήσης βίας». Επί παραδείγματι, προστιθέμενη η ένταση, η οποία είναι συνισταμένη της σοβαρότητας, αμεσότητας, ευθύτητας και επεμβατικότητας και η μετρησιμότητα των αποτελεσμάτων αποτυπώνουν τη συνολική ένταση της κυβερνοεπίθεσης. Στη συνολική αυτή ένταση προστίθεται η νομιμότητα ή μη της επίθεσης και η κρατική συμμετοχή, καθώς και οι τυχόν στρατιωτικές ενέργειες. Ο τυχόν εντοπισμός εμπλοκής κράτους ή η ύπαρξη στρατιωτικών δραστηριοτήτων αποτελούν και τα καθοριστικά στοιχεία, προκειμένου χαρακτηριστεί μια κυβερνοεπίθεση ως ισοδύναμη συμβατικής στρατιωτικής επιχείρησης και άρα παραβαίνουσα την παρ. 4 του άρθρου 2 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και ως εκ τούτου δυνάμενη να ενεργοποιήσει το δικαίωμα νόμιμης άμυνας του άρθρου 51 του Χάρτη εκ μέρους του πληγέντος κράτους⁸¹.

---

⁸¹ Tsagourias, Nicholas & Buchan, Russel. (2021). *Research Handbook on International Law and Cyberspace*, p. 16. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781789904253>. (τελευταία πρόσβαση: 28.04.2024).

2.3. Η λειτουργία του Διεθνούς Δικαίου στην περίπτωση του τρομοκρατικού χτυπήματος της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001

Ως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 1, όπου περιγράφησαν οι διάφορες μορφές του υβριδικού πολέμου, μια εξ αυτών μπορεί να είναι η τρομοκρατία. Μία εκ των τρομοκρατικών επιθέσεων η οποία επηρέασε και σε μεγάλο βαθμό μετέβαλε το ρου της σύγχρονης ιστορίας ήταν αυτή της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001. Την ημερομηνία αυτή σημειώθηκαν εναέριες επιθέσεις από τρία επιβατικά αεροσκάφη εναντίον αφενός των δίδυμων πύργων του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου στη Νέα Υόρκη και αφετέρου εναντίον του Πενταγώνου στην Ουάσιγκτον από μέλη της Al-Qaeda. Το συγκεκριμένο χτύπημα, όπως αποδείχθηκε και από όσα ακολούθησαν, συνέβαλε στη ανανοσηματοδότηση των ζητημάτων της διεθνούς ασφαλείας, τα οποία είχαν πλέον να αντιμετωπίσουν έναν ακόμα ξεκάθαρο εχθρό και δη μη κρατικό, ήτοι τις τρομοκρατικές οργανώσεις, άλλως τη διεθνή τρομοκρατία⁸². Ακόμη, προκειμένου αντιμετωπιστεί η νέα αυτή απειλή υπογραμμίστηκε η ανάγκη συλλογικής προσπάθειας, ιδίως στο πλαίσιο του πνεύματος αλληλεγγύης της Συμμαχίας του NATO, η πεμπτουσία της οποίας εντοπίζεται στο άρθρο 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον, ήτοι το δικαίωμα της συλλογικής άμυνας. Λογική απόρροια όλων τούτων ήταν και η επιρροή επί του διεθνούς δικαίου, το οποίο “εξαναγκάστηκε” σε νέες προσαρμογές και επανερμηνείες, προκειμένου σταθεί ικανό να αντιμετωπίσει τις νέες, ακόμα τότε, εμφανισθείσες προκλήσεις.

Σε πρώτο επίπεδο, ανέκυψαν πλείστα ερωτήματα σχετικά με την εφαρμογή των διεθνών κανόνων για την αντιμετώπιση του φαινομένου της τρομοκρατίας. Ειδικότερα, σημειώθηκε ένα δίλημμα το οποίο συμπυκνωνόταν ως ακολούθως: Είναι οι υφιστάμενοι διεθνείς κανόνες επαρκείς, πρόσφοροι και κατάλληλοι, μέσω των νομικών ερμηνειών που επιδέχονται, πρώτον να εφαρμοστούν επί των υποκειμένων της τρομοκρατίας και δεύτερον, να υπαχθούν οι τρομοκρατικές ενέργειες στο ρυθμιστικό τους πεδίο ή απαιτείται μια νέα, ειδικότερη προσέγγιση και μεταχείριση του φαινομένου, και συνεπώς ειδικότεροι κανόνες και διακριτοί μηχανισμοί; Η απάντηση, ως είναι λογικό μόνο απλή δεν είναι, αφενός λόγω των διαφορετικών αντιλήψεων μεταξύ των κρατών και αφετέρου λόγω των ιδιαζόντων χαρακτηριστικών που μπορεί να φέρει ένα τρομοκρατικό χτύπημα, ήτοι αριθμός θυμάτων, περιοχή στην οποία εκδηλώνεται, κίνητρα κα. Σε κάθε περίπτωση, οι ΗΠΑ και κατ’ επέκταση η διεθνής κοινότητα μόνο άπραγες δεν έμειναν ενώπιον του τραγικού αυτού συμβάντος. Ο τρόπος λοιπόν που “απάντησαν” στο ανωτέρω νομικό δίλημμα, μπορεί να συνοψιστεί ως κάτωθι.

Αρχικά, οι ΗΠΑ και εν γένει τα δυτικά κράτη ενστερνίστηκαν την άποψη πως το τρομοκρατικό χτύπημα συνιστούσε ένοπλη επίθεση και υποστήριξαν τη λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων, συμπεριλαμβανομένων των στρατιωτικών προς αντιμετώπιση της διεθνούς τρομοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα, το NATO ευθύς αμέσως υποστήριξε τις ΗΠΑ,

---

⁸² Χορτάτος, Κωνσταντίνος Π.. (2003). *Διεθνής τρομοκρατία, παγκόσμιος απειλή εναντίον της ειρήνης και της ασφάλειας της ανθρωπότητας*. Αθήνα-Κομοτηνή. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 59.

θέτοντας σε εφαρμογή το άρθρο 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον. Το Συμβούλιο του NATO προχώρησε, δηλώνοντας ότι η Συμμαχία θα σταθεί αλληλέγγυα σε όποιο μέλος της υποστεί ανάλογη τέτοια άδικη επίθεση, η οποία θα ισοδυναμεί με επίθεση εναντίον της ίδιας της Συμμαχίας, κατά τα οριζόμενα της Συνθήκης. Ως εκ τούτου, υπογράμμισε ότι είναι δυνατή η ενεργοποίηση του δικαιώματος της συλλογικής άμυνας ως απάντηση στο τρομοκρατικό χτύπημα που δέχτηκαν οι ΗΠΑ.

Περαιτέρω, το Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών το οποίο συγκλήθηκε κατόπιν αιτήματος των ΗΠΑ, εξέφρασε με τη σειρά του την καταδίκη της τρομοκρατικής επίθεσης της 11^{ης} Σεπτεμβρίου με την υπ' αρ. 1368 απόφασή του⁸³. Ειδικότερα, σημείωσε ότι οι τρομοκρατικές επιθέσεις που έλαβαν χώρα αποτελούν απειλή για τη διεθνή ασφάλεια και ειρήνη, εντούτοις δεν ελήφθησαν μέτρα για την προστασία και αποκατάστασή τους, παρά μόνο εκλήθησαν όλα τα κράτη-μέλη να λάβουν κατάλληλα μέτρα προκειμένου προλάβουν και καταστείλουν ενδεχόμενες τρομοκρατικές ενέργειες. Ακόμη, με την υπ' αρ. 1373 απόφαση⁸⁴, το Συμβούλιο Ασφαλείας κατέστησε ως υπεύθυνη των επιθέσεων την τρομοκρατική οργάνωση Al-Qaeda, η οποία είχε ως έδρα της δράσης της το κράτος του Αφγανιστάν και βρισκόταν υπό την ηγεσία του Osama bin Laden. Το ενδιαφέρον, εν προκειμένω, είναι ότι σε καμία εκ των ανωτέρω αποφάσεων του το Συμβούλιο Ασφαλείας δεν εξουσιοδότησε τις ΗΠΑ για λήψη στρατιωτικών μέτρων και εν γένει διενέργεια στρατιωτικών ενεργειών εναντίον άλλου κράτους και τούτο διότι σε καμία εξ αυτών δεν έκανε λόγο για "ένοπλες" επιθέσεις. Ωστόσο, ήδη εκ του προοιμίου της απόφασης 1373 φρόντισε να διευκρινίσει ότι αναγνωρίζει το δικαίωμα των ΗΠΑ και των συμμάχων τους να αναλάβουν δράση δια του δικαιώματος της ατομικής ή συλλογικής άμυνας τόσο κατά εκείνων που διεξήγαγαν τις επιθέσεις όσο και κατά των παρόχων στους πρώτους άσυλο.

Έκτοτε, ξεκίνησε ο λεγόμενος «πόλεμος κατά της διεθνούς τρομοκρατίας» -κατά τη δήλωση του τότε Προέδρου των ΗΠΑ George Bush-. Τούτο φάνηκε, σε πρώτη φάση, να κλυδωνίζει τα έως τότε δεδομένα και ισχύουσες αντιλήψεις σχετικά με τα όρια των διατάξεων των άρθρων 2 παρ. 4 και 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, ενώ καταφανώς παραμέριζε τελείως το ρόλο του Συμβουλίου Ασφαλείας σχετικά με το δικαίωμα χρήσης βίας εναντίον άλλων κρατών⁸⁵. Εν τέλει, στις 6 Οκτωβρίου 2001, οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο εκκίνησαν την λεγόμενη επιχείρηση "Operation Enduring Freedom"⁸⁶, στο πλαίσιο της οποίας διεξήγαγαν επιθέσεις κατά της Al-Qaeda και των Ταλιμπάν -τους οποίους θεωρούσαν ότι υπέθαλπαν μέλη της Al-Qaeda- στο έδαφος του Αφγανιστάν. Αυτό ακριβώς το ζήτημα ήταν που γέννησε το μεγάλο

---

⁸³ Resolution 1368 (2001) / adopted by the Security Council at its 4370th meeting, on 12 September 2001. Διαθέσιμο σε <https://digitallibrary.un.org/record/448051?ln=en&v=pdf>. (τελευταία πρόσβαση: 30.04.2024).

⁸⁴ Resolution 1368 (2001) / adopted by the Security Council at its 4385th meeting, on 28 September 2001. Διαθέσιμο σε https://www.unodc.org/pdf/crime/terrorism/res_1373_english.pdf. (τελευταία πρόσβαση: 30.04.2024).

⁸⁵ Χορτάτος, Κωνσταντίνος Π.. (2003), ό.π., σελ. 63.

⁸⁶ Για περισσότερα σχετικά με την επιχείρηση, βλ. <https://www.history.navy.mil/browse-by-topic/wars-conflicts-and-operations/middle-east/operation-enduring-freedom.html>.

ερώτημα σχετικά με το κατά πόσο οι ανωτέρω επιθέσεις ήταν σύμφωνες με τις επιταγές του διεθνούς δικαίου και δη με το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας.

Προκειμένου απαντηθεί το προαναφερθέν ερώτημα, κρίνεται απαραίτητη η εξέταση του κατά πόσο πληρούνταν οι προϋποθέσεις άσκησης του δικαιώματος της νόμιμης άμυνας, όπως αυτή νοείται στο πλαίσιο του άρθρου 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και κατ' επέκταση του άρθρου 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον.

Αναλυτικότερα, η πρώτη προϋπόθεση που τίθεται στο άρθρο 51 ώστε αυτό να ενεργοποιηθεί είναι αυτή της εκδηλωθείσας προηγούμενης επίθεσης εναντίον κράτους-μέλους των Ηνωμένων Εθνών. Επιπλέον, σύμφωνα με την παραδοσιακή ερμηνεία του διεθνούς δικαίου, το δικαίωμα της άμυνας αναδύεται ως επιλογή και μπορεί να τεθεί σε εφαρμογή όταν η ένοπλη επίθεση προκαλείται από τις τακτικές δυνάμεις ενός κράτους, ήτοι η ευθύνη για την επίθεση δύναται να αποδοθεί σε άλλο κράτος. Σε αυτό σημείο αναδύθηκε και το πρώτο πρόβλημα. Οι επιθέσεις είχαν τελεστεί από μέλη μιας τρομοκρατικής οργάνωσης, ουχί από το κράτος καθαυτό του Αφγανιστάν. Συνεπώς εναντίον ποιου και με ποιον τρόπο θα ασκούσαν οι ΗΠΑ και οι σύμμαχοι το δικαίωμα της άμυνας; Υποστηρίχθηκε, λοιπόν, το επιχείρημα -το οποίο είχε διατυπωθεί και στην υπόθεση της Νικαράγουα- ότι αφ' ης στιγμής οι σημειωθείσες τρομοκρατικές επιθέσεις ήταν τόσο έντονες και καταστροφικές, προκαλώντας τον θάνατο 3.000 αμάχων ανθρώπων, ισοδυναμούσαν με επιθέσεις που θα μπορούσαν να είχαν τελεστεί από τις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις ενός κράτους. Εκ μόνου αυτού του στοιχείου, ήτοι της έντασης του αποτελέσματος των προηγηθεισών επιθέσεων, θεωρήθηκε ότι το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας μπορεί να ενεργοποιηθεί ανεξαρτήτως του εάν μπορούν να προσαφθούν σε ένα κράτος, εν προκειμένω στο Αφγανιστάν⁸⁷.

Προχωρώντας, δύο άλλες προϋποθέσεις που θέτει το άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και η πλήρωση των οποίων είναι απαραίτητη είναι αυτές της αναγκαιότητας και την αναλογικότητας. Πλέον και συγκεκριμένα, όσον αφορά την προϋπόθεση της αναγκαιότητας αυτή έγκειται στη χρήση βίας από το πληττόμενο κράτος κατόπιν ένοπλης επίθεσης εναντίον του, η οποία όμως είναι απαραίτητη για την αποσόβηση αυτής της επίθεσης. Κατά συνέπεια, η απάντηση θα πρέπει να είναι άμεση είτε επειδή η επίθεση είναι διαρκής είτε επειδή επίκειται άλλη άμεσα. Στην υπό εξέταση όμως περίπτωση η κατάσταση δεν ήταν ακριβώς τέτοια. Οι ΗΠΑ ξεκίνησαν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στις 7 Οκτωβρίου του 2001, ήτοι είκοσι πέντε ημέρες μετά τις ολοκληρωμένες επιθέσεις εναντίον της. Συνειδητοποιεί, λοιπόν, κανείς ότι το απαιτούμενο στοιχείο της αμεσότητας προκειμένου πληρούται το κριτήριο της αναγκαιότητας δεν τηρήθηκε. Τούτο έκανε πολλούς να κατακρίνουν τις επιθέσεις των ΗΠΑ και να υποστηρίζουν ότι η χρήση βίας από μέρους τους, υπό το πρόσχημα της νόμιμης άμυνας, ουσιαστικά αποτελούσε ένοπλα αντίποινα, τα οποία όμως θεωρούνται μη νόμιμα από το

---

⁸⁷ Moir, Lindsay. (2010). *Reappraising the resort to force; International Law, Jus ad Bellum and the War on Terror*. Oxford. Hart Publishing, pp. 51-52.

διεθνές δίκαιο⁸⁸. Οι ΗΠΑ, όπως και το Ηνωμένο Βασίλειο, εν είδει υπεράσπισης των ανωτέρω πράξεών τους, υποστήριξαν ότι πέραν του γεγονότος ότι είχαν προηγηθεί και άλλες επιθέσεις εναντίον αμερικανικών πρεσβειών στην Κένυα και την Αιθιοπία το 1998, άρα υπήρχε μια “συνέχεια” στην απειλή εναντίον τους, υφίστατο η έντονη πιθανότητα να ακολουθήσουν και άλλες, ανάλογες της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, επιθέσεις. Επί της ουσίας, το επιχείρημα που προβλήθηκε ήταν ότι η απειλή εναντίον των ΗΠΑ ήταν συνεχιζόμενη, συνεπώς το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας ήταν ενεργό και η όποια επίθεση στο πλαίσιο αυτής εδύνατο να θεωρηθεί άμεση, προκειμένου αποτρέψει ενδεχόμενες επιθέσεις, προερχόμενες από την ίδια τρομοκρατική οργάνωση.

Αναφορικά με την προϋπόθεση της αναλογικότητας για την άσκηση νόμιμης άμυνας στο πλαίσιο του άρθρου 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, αυτή σημαίνει ότι η χρήση βίας την οποία θα μετέλθει το πληττόμενο κράτος θα πρέπει να είναι ανάλογη σε ένταση με την επίθεση που δέχτηκε και τη ζημία που η τελευταία προκάλεσε. Συγκεκριμένα, η άμυνα δεν φέρει τιμωρητικό χαρακτήρα, αλλά η στόχευσή της είναι στο μέλλον, ήτοι σκοπός της είναι η εξάλειψη της διαρκούς απειλής και του ενδεχομένου να επανεμφανιστεί. Υπό αυτό το δεδομένο, θα μπορούσε να διαπιστώσει κανείς ότι η ένταση των επιχειρήσεων των ΗΠΑ στο Αφγανιστάν ήταν μεγάλη, όχι όμως δυσανάλογη αν σκεφτεί κανείς το μεγάλο εύρος των δυνατοτήτων και του δικτύου που είχε αναπτύξει η Al-Qaeda, άρα και των ενδεχόμενων απειλών που μπορούσε να διασπείρει. Αυτό συνδυαστικά με την έλλειψη βούλησης ή την αδυναμία εκ μέρους του Αφγανιστάν να λάβει μέτρα προκειμένου εξαιρεθεί ο ανωτέρω περιγραφόμενος κίνδυνος, κατέστησε τις επιχειρήσεις των ΗΠΑ ως αναγκαίες και ανάλογες, καθώς άλλη επιλογή δεν απέμενε πέραν της εξόντωσης του δικτύου της Al-Qaeda και την ανατροπή των Ταλιμπάν που την υποστήριζαν.

Συμπερασματικά, το τρομοκρατικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου πέραν του ότι κλόνησε τη διεθνή γνώμη, κατέστη η αρχή μιας διεθνούς “αναστροφής” ως προς την επανανοηματοδότηση διαφόρων διεθνών κανόνων και αρχών και ιδίως αυτού του δικαιώματος στην άμυνα. Από εκεί που το νόημα εννοιών και κανόνων φαινόταν αποκρυσταλλωμένο, συνειδητοποιήθηκε πως η πραγματικότητα είναι ρευστή, θέτοντας νέες προκλήσεις στο διεθνές δίκαιο που καλείται να την εγκολπώσει και να την ρυθμίσει. Σαφέστερα, οι τρομοκρατικές ενέργειες ήρθαν να δοκιμάσουν την έννοια της «ένοπλης επίθεσης» και να προκαλέσουν μια διεθνούς έκτασης συζήτηση για τον εάν δύνανται να υπαχθούν σε αυτήν. Η συχνότητά τους και η έντασή τους έκανε την πλειονότητα της διεθνούς κοινότητας να καταλάβει ότι η ουσία του ζητήματος δεν έγκειται τόσο στο εάν μια τρομοκρατική ενέργεια μπορεί υπό όρους να ερμηνευθεί ως ένοπλη επίθεση, αλλά στο εάν η ίδια η φύση της παραδοσιακά εννοούμενης «ένοπλης επίθεσης» έχει αρχίσει να μεταβάλλεται και να εκδηλώνεται και με άλλους τρόπους, πέραν των συνηθισμένων έως τότε.

---

⁸⁸ Moir, Lindsay. (2010), ό.π., pp. 55-56.

Αυτό που συνάγεται από την μετά την 11^η Σεπτεμβρίου εποχή είναι ότι βασικοί κανόνες του δικαίου των ενόπλων συγκρούσεων επανερμηνεύθηκαν και επαναξιολογήθηκαν. Ως εκ τούτου, τρομοκρατικές πράξεις “χώρεσαν” στο ρυθμιστικό πεδίο της ένοπλης επίθεσης και θεωρήθηκαν ως χρήση βίας που δικαιολογεί την έγερση του δικαιώματος της νόμιμης άμυνας κατ’ άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και μάλιστα εναντίον μη κρατικών δρώντων, άποψη που πριν την 11^η Σεπτεμβρίου εποχή λίγα κράτη ασπάζονταν. Μέσα, λοιπόν, από την αντίδραση αυτή της διεθνούς κοινότητας, ανεφάνη η βούληση αποσόβησης νέων απειλών, οι οποίες με την ένταση και τη συχνότητα εμφάνισής τους έτειναν να γίνουν νόρμα. Η βούληση αυτή οδήγησε με τη σειρά της στην διεύρυνση, άλλως “ευκαμψία” των διεθνών κανόνων, οι οποίοι απέδειξαν ότι δύνανται εν τέλει να λειτουργήσουν ως εργαλείο εναντίον αυτών των απειλών αλλά συγχρόνως και ως “καταφύγιο” των πληττομένων. Παράλληλα, είναι αδιαμφισβήτητο ότι σημειώθηκαν και δυσαναλογίες και υπέρμετρες αντιδράσεις από μέρους των ΗΠΑ, λαμβανομένης υπόψη της εντεινόμενης και ποιοτικά και χρονικά αντίδρασής τους. Ωστόσο, αμφοτέρωθεν θετικά και αρνητικά σημεία δύνανται να λειτουργήσουν ως παράδειγμα και αντιπαράδειγμα όπου πρέπει, προκειμένου η διεθνής κοινότητα πράξει τα ανάλογα απέναντι στις όλο και αυξανόμενες υβριδικές απειλές και πράξεις υβριδικού πολέμου, οι οποίες μπορούν πλέον να ζημιώσουν εξίσου έντονα με τον παραδοσιακό πόλεμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Οι Νομικές Προοπτικές στην Αντιμετώπιση των Υβριδικών Απειλών και του Υβριδικού Πολέμου – Δράση NATO και Ευρωπαϊκής Ένωσης

3.1. Η έννοια της «νομικής ανθεκτικότητας»

Ως έχει αναλυθεί προθύστερα, μια εκ των μεθόδων που μετέρχονται οι υβριδικοί δράστες είναι η εργαλειοποίηση του δικαίου -εθνικού τε και διεθνούς- δια της εκμετάλλευσης των υφιστάμενων νομικών κενών και ασαφειών. Οι προκλήσεις, ωστόσο, που τίθενται εκ της εργαλειοποίησης αυτής είναι συχνά πολύπλοκες, αγγίζοντας την ουσία της σχέσης μεταξύ νόμου και εξουσίας, όπως αυτή νοηματοδοτείται στο επίπεδο των διεθνών σχέσεων⁸⁹. Εξ αυτού και μόνο, μπορεί να κατανοήσει κανείς ότι οι εν λόγω προκλήσεις δεν επιδέχονται οριστικής επίλυσης, όμως η διαχείρισή τους και η ελάττωση των επιπτώσεών τους είναι και οφείλει να αποτελεί έναν ρεαλιστικό στόχο. Εντούτοις και ο στόχος αυτός απαιτεί αδιάκοπη και συστηματική προσπάθεια, μα κυρίως να εκκινεί από τα σωστά θεμέλια.

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, σημαντικό ρόλο προς την αντιμετώπιση του ανωτέρω φαινομένου έχει διαδραματίσει η θεωρία της «ανθεκτικότητας». Αρχικά, η εν λόγω θεωρία επικεντρωνόταν στην εξέταση του με ποιους τρόπους το νομικό σύστημα δύναται να συμβάλει στην ανθεκτικότητα ετέρων συστημάτων, όπως το κοινωνικό σύστημα και το φυσικό περιβάλλον. Κατά συνέπεια, σε αυτές τις περιπτώσεις οι νομικοί κανόνες είναι ιδωμένοι ως μέσα ενίσχυσης άλλων συστημάτων, ουχί του ίδιου του νομικού συστήματος⁹⁰. Μεταγενέστερα, άρχισε να στρέφεται η προσοχή και το ενδιαφέρον στην ανθεκτικότητα του ίδιου του νομικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, ο J. B. Ruhl έθεσε ως στόχο να προσδιορίσει και να οριοθετήσει ποιες είναι αυτές οι αρχές σχεδιασμού που οδηγούν στην ανθεκτικότητα και την προσαρμοστικότητα των νομικών συστημάτων⁹¹. Τα δύο βασικά συμπεράσματα, λοιπόν, στα οποία κατέληξε ήταν τα εξής: Πρώτον, το να είναι ανθεκτικό ένα νομικό σύστημα δεν σημαίνει ότι είναι ποιοτικό και ουσιαστικό το περιεχόμενό του. Έτσι, κατά τον Ruhl ένας “κακός” νόμος μπορεί να είναι το ίδιο ανθεκτικός με έναν “καλό” νόμο. Ως εκ τούτου, διατυπώνει ότι η ανθεκτικότητα δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως μια αυτονόητη αξία στο νομικό συγκείμενο. Δεύτερον, υποστήριξε ότι η χρήση του νόμου ως εργαλείο προκειμένου επιρρωθεί η ανθεκτικότητα άλλων κοινωνικών συστημάτων, πρέπει να διαχωρίζεται από την ανθεκτικότητα του ίδιου του νομικού συστήματος. Συνεπώς, βάσει των

---

⁸⁹ Sari, Aurel (2020), ό.π., p. 19.

⁹⁰ Sari, Aurel (2021), ό.π., p. 30.

⁹¹ Ruhl, J. B.. (2011). “General Design Principles for Resilience and Adaptive Capacity in Legal Systems – With Applications to Climate Change Adaptation”. *North Carolina Law Review*. Vol 89, Issue 5, pp. 1373-1401. Διαθέσιμο σε <https://scholarship.law.unc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4506&context=nclr>. (τελευταία πρόσβαση: 05.05.2024).

ανωτέρω δύο διαπιστώσεων, ο Ruhl μίλησε για δύο όψεις της νομικής ανθεκτικότητας, ήτοι την ανθεκτικότητα μέσω του νόμου και την ανθεκτικότητα του ίδιου του νόμου.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, ως «νομική ανθεκτικότητα» δύναται να οριστεί η ικανότητα ενός νομικού συστήματος να συμβάλλει στην ανθεκτικότητα άλλων φυσικών ή κοινωνικών συστημάτων και παράλληλα η ικανότητά του να αντιστέκεται, να ανακάμπτει και να προσαρμόζεται σε εσωτερικές και εξωτερικές διαταραχές και κρίσεις, διατηρώντας παράλληλα τα βασικά του χαρακτηριστικά⁹².

Εκ πρώτης ανάγνωσης, ο ανωτέρω ορισμός αποδίδει τη νομική ανθεκτικότητα περισσότερο ως μια ικανότητα παρά ως μια διαδικασία. Βάσει αυτού, θα μπορούσε συμπεριληπτικά να αποτυπωθεί ότι η ανθεκτικότητα συνιστά περισσότερο μια ιδιότητα/ικανότητα ενός νομικού συστήματος, ενώ η προσπάθεια διατήρησης ή βελτίωσης αυτής της ιδιότητας/ικανότητας είναι αυτή που νοείται ως μια διαρκής διαδικασία. Εξ αφορμής της εν λόγω θεώρησης, κρίνεται σημαντικό όπως σημειωθεί ότι, η ορισθείσα κατά τον τρόπο αυτό νομική ανθεκτικότητα αποτυπώνει απλώς μια ιδιότητα που μπορεί να έχουν τα νομικά συστήματα σε διαφορετικούς βαθμούς. Αναλυτικότερα, η νομική ανθεκτικότητα δεν συνιστά μια θεωρία που περιγράφει τη σχέση μεταξύ του δικαίου και άλλων κοινωνικών συστημάτων ούτε αποτελεί ένα σχέδιο ενίσχυσης του κράτους δικαίου. Αντιθέτως, η νομική ανθεκτικότητα μπορεί ορθότερα να νοηθεί ως μια προοπτική της ικανότητας ενός νομικού συστήματος να είναι ανθεκτικό σε κλυδωνισμούς και ικανό να αντιμετωπίζει πιέσεις για αλλαγές⁹³.

Υπό το πρίσμα εξέτασης της νομικής αντιμετώπισης των πράξεων υβριδικού πολέμου και εν γένει των υβριδικών απειλών, η εφαρμογή της θεωρίας της νομικής ανθεκτικότητας φαίνεται να προσφέρει ορισμένα διακριτά οφέλη. Αρχικά, η νομική ανθεκτικότητα φέρεται να διαφωτίζει την όποια δυνατότητα ενός νομικού συστήματος να αντιμετωπίζει τις προκύπτουσες ζημίες και εν γένει βλάβες οι οποίες προκαλούνται από τις διεξαγόμενες υβριδικές απειλές. Το στοιχείο αυτό επικεντρώνεται, πρώτον, στην ικανότητα του νόμου να προσφέρει βοήθεια σε άλλα συστήματα προκειμένου αμβλυνθούν τα τρωτά σημεία αυτών, με παράλληλη ενίσχυση των υφισταμένων μηχανισμών αντιμετώπισης αυτών και δεύτερον, στην άμβλυνση των ευάλωτων σημείων και των μηχανισμών που διαθέτει ο ίδιος ο νόμος. Τούτο φαίνεται εξάλλου να αντιστοιχεί στο διττό ρόλο του νόμου, ήτοι στη λειτουργία αυτού ως μέσου προκειμένου διεξαχθούν υβριδικές απειλές και συγχρόνως στη λειτουργία του ως πεδίο στρατηγικού ανταγωνισμού.

Μια άλλη πτυχή της νομικής ανθεκτικότητας έγκειται στην εξάρτησή της από την χάραξη της πολιτικής⁹⁴. Πιο συγκεκριμένα, η νομική ανθεκτικότητα δεν αποτελεί αφ' εαυτή μια απόλυτη αρετή. Το αν θα αποτελέσει, εξαρτάται από τις μεθοδολογικές επιλογές της πολιτικής εξουσίας και τις εξισορροπήσεις που θα κληθεί να κάνει μεταξύ δυναμικών αλλαγών και

⁹² Ruhl, J. B.. (2011), ό.π., p. 1375-1377.

⁹³ Sari, Aurel (2021), ό.π., p. 31.

⁹⁴ Sari, Aurel (2020), ό.π., p. 20.

διατήρησης του status quo. Αρκεί να σκεφτεί κανείς πόσοι κυβερνώντες και εν γένει πόσα κράτη θα επιθυμούσαν ένα κοινωνικό σύστημα που να διαθέτει χαρακτηριστικά τέτοια που να το καθιστούν μη προσαρμοζόμενο και μη δεκτικό σε αλλαγές. Ειδικότερα, η νομική ανθεκτικότητα αναδεικνύεται ως αξία και αρετή για ένα κράτος που επιδιώκει τη διαφύλαξη της στρατηγικής του θέσης και την επιβίωση του διεθνούς δικαίου έναντι της εχθρικής εργαλειοποίησής του. Η προοπτική της απόκτησης ανθεκτικότητας του δικαικού συστήματος, μπορεί να αποτελέσει πηγή ενθάρρυνσης των κρατών προκειμένου σέβονται και χρησιμοποιούν με ορθότερο τρόπο τους διεθνείς κανόνες και κατ' επέκταση να ενισχύσουν αφενός την εθνική τους ανθεκτικότητα και αφετέρου -δια της συμπεριφοράς τους αυτής- να συμβάλλουν στην ενίσχυση των διεθνών θεσμών, κανόνων και διαδικασιών απέναντι στην εργαλειοποίησή τους από τους υβριδικούς αντιπάλους. Εν ολίγοις και εν είδει αυτού του συγκεκριμένου, η νομική ανθεκτικότητα λειτουργεί ως μια στρατηγική διαφύλαξης του status quo, με την ανθεκτικότητα να αποκτά μια νομική διάσταση και με το διεθνές δίκαιο να αποκτά μια πτυχή ανθεκτικότητας⁹⁵.

Εκ των προαναφερθέντων, προκύπτει ότι η επιλογή εφαρμογής της νομικής ανθεκτικότητας σχετίζεται άμεσα με την πολιτική κρίση και αντίληψη. Τούτο συναρτάται επίσης άμεσα και με την επικρατούσα -πολιτική- αντίληψη περί του τι εστί υβριδική απειλή. Σαφέστερα, το αν θεωρεί και ποιες υβριδικές δραστηριότητες αποτελούν απειλή εξαρτάται από την βλάβη που ενδεχομένως προκαλούν καθώς και από την αντίληψη περί αυτής. Ακολούθως, το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για την έννοια της ανθεκτικότητας. Έτσι, εάν η σταθερότητα ενός νομικού συστήματος αποτιμάται ως στοιχείο ανθεκτικότητας αυτού ή ως αποτυχία προσαρμογής του στις όποιες αλλαγές, ή αντιστρόφως το εάν οι νομικές μεταβολές αποτιμώνται ως επιτυχής προσαρμογή των κανόνων δικαίου ή μεταφράζονται ως έλλειψη ανθεκτικότητας, αποτελεί ζήτημα που εξαρτάται από το εάν η σταθερότητα και η αλλαγή γίνονται αντιληπτές ως θετική ή αρνητική εξέλιξη. Όπως άλλωστε έχει παρατηρήσει και ο David Alexander, το χαρακτηριστικό της ανθεκτικότητας σε ένα άτομο μπορεί την ίδια ώρα να συνιστά το τρωτό σημείο ενός άλλου⁹⁶.

Όπως έχει επισημανθεί και προθύστερα, μία εκ των δυναμικών που τρέφει, συντηρεί και εν τέλει χαρακτηρίζει τον υβριδικό πόλεμο και τις συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα εντός των γκρίζων ζωνών έγκειται στη “διχαστική” λειτουργία των διεθνών κανόνων, αφενός ως μέσο ρύθμισης της διεθνούς κοινωνίας και αφετέρου ως φέροντες μια εγγενή τρωσιμότητα απέναντι σε σκοπιμότητες διαφόρων διεθνών “παικτών”. Έτσι συχνά, οι διεθνείς κανόνες πέραν του ότι εργαλειοποιούνται από τους υβριδικούς δράστες με άμεση συνέπεια τη διάβρωση της διεθνούς έννομης τάξης, ένα τέτοιο φαινόμενο οδηγεί και στην υπονόμηση των εθνικών

---

⁹⁵ Shea, Jamie. (2016). *Resilience: a core element of collective defence*. NATO Review. Διαθέσιμο σε <https://www.nato.int/docu/review/articles/2016/03/30/resilience-a-core-element-of-collective-defence/index.html>. (τελευταία πρόσβαση: 05.05.2024).

⁹⁶ Alexander, D. E.. (2013). “Resilience and Disaster Risk Reduction: An Etymological Journey”. *Natural Hazards and Earth System Sciences*. Vol. 13, Issue 11, p. 2714. DOI: [10.5194/nhess-13-2707-2013](https://doi.org/10.5194/nhess-13-2707-2013). (τελευταία πρόσβαση: 06.05.2024).

συμφερόντων των κρατών, ιδίως αυτών που απαρτίζονται από νομοταγείς κοινωνίες. Η εν λόγω πρόκληση μόνο ασήμαντη δεν είναι, καλώντας επιτακτικά τη λήψη μέτρων και την εφαρμογή στρατηγικών προκειμένου αντιμετωπιστεί. Στο πλαίσιο μια τέτοιας προσπάθειας και δια της παράλληλης ύπαρξης και μιας επιχειρησιακής νοοτροπίας⁹⁷, η προοπτική της θεωρίας της νομικής ανθεκτικότητας μπορεί να βρει πρόσφορο έδαφος. Ειδικότερα, αυτό που δύναται να προσφέρει η νομική ανθεκτικότητα είναι ένα κοινό πλαίσιο ανάλυσης και ένα κοινό σύνολο στόχων, ικανά αμφότερα να καθοδηγήσουν τους ενδιαφερόμενους στην προσπάθεια αντιμετώπισης των τεθρισών, εκ των υβριδικών απειλών, νομικών προκλήσεων εντός του διεθνούς ανταγωνιστικού στρατηγικού περιβάλλοντος. Η στήριξη σε αυτούς τους κοινούς στόχους μπορεί να επιρρώσει την ανθεκτικότητα των κοινωνιών απέναντι στις υβριδικές δραστηριότητες και παράλληλα την ανθεκτικότητα του διεθνούς δικαίου έναντι στις απόπειρες υπονόμησης του. Τούτο, συνδυαστικά με τη θεώρηση του δικαίου και ως ενός λειτουργικού περιβάλλοντος, ουχί μόνο ρυθμιστικού, ενδέχεται να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις και τα εχέγγυα των διεθνών δρώντων ώστε να δρουν περισσότερο ελυσόμενα εντός του νομικού χώρου, όπως εξάλλου πράττουν και οι υβριδικοί δρώντες, με τη διαφορά ότι οι πρώτοι έχουν σκοπό την προστασία τους ενώ οι δεύτεροι την πρόκληση βλαβών.

Καταληκτικά, σημειωτέον ότι τα προλεχθέντα έχουν ληφθεί υπόψη από διεθνείς οργανισμούς, όπως το NATO και η ΕΕ. Όπως θα αναλυθεί και εν συνεχεία, αμφότεροι οι εν λόγω οργανισμοί έχουν ενσωματώσει την έννοια της ανθεκτικότητας εν ευρεία εννοία, ήτοι όχι μόνο τη νομική της διάσταση, σε μια προσπάθεια να θωρακίσουν τα κράτη-μέλη τους από υβριδικές προκλήσεις και δραστηριότητες. Παράλληλα, καταβάλλεται η προσπάθεια καλλιέργειας της ικανότητας των κρατών-μελών να αντιλαμβάνονται τις υβριδικές επιθέσεις, να περιορίζουν τις προκληθείσες ζημιές και ει δυνατόν να τις προλαμβάνουν και να τις αποτρέπουν.

3.2. Προς την επαναθεώρηση και την ευελιξία του υφιστάμενου νομοθετικού πλαισίου

Με δεδομένα τα όσα έχουν προαναλυθεί και τις ανακύπτουσες νομικές προκλήσεις που επιφέρει ο υβριδικός πόλεμος, προκύπτει ο εξής βασικός προβληματισμός: Θα πρέπει να εξελιχθεί το δίκαιο των ενόπλων συγκρούσεων μαζί με την νέα μορφή του πολέμου, όπως είναι ο υβριδικός; Αναμφίβολα, όπως εξάλλου εξετέθη, η “υβριδοποίηση” του πολέμου έχει θέσει σε δοκιμασία και συνεχίζει να θέτει το παραδοσιακό διεθνές δίκαιο των ενόπλων συγκρούσεων⁹⁸. Τρανό παράδειγμα επιβεβαίωσης της ανωτέρω διαπίστωσης είναι η επιδειχθείσα συμπεριφορά της Ρωσίας. Πιο συγκεκριμένα, η Ρωσία ούσα πρωτοπόρος, χρησιμοποιεί νομικά επιχειρήματα προκειμένου υποστηρίξει τις υβριδικές τακτικές και

---

⁹⁷ Sari, Aurel. (2020), ό.π., p. 23.

⁹⁸ Reeves, Shane. (2015), ό.π..

πρακτικές, τις οποίες και μετέρχεται κατά κόρον⁹⁹. Μια εξάλλου από τις προτιμητέες της υβριδικές τακτικές είναι η έγερση αμφιβολιών σχετικά με το εάν μια δεδομένη πράξη είναι νόμιμη βάσει του διεθνούς δικαίου. Ως εκ τούτου, με τις αμφιλεγόμενες αυτές πρακτικές κάθε υβριδικός δρών φιλοδοξεί στην αλλαγή του status quo και των καθιερωμένων νορμών, θεμελιώνοντας ένα νέο opinio juris, μέσα από την πεποίθηση ότι μια τελεσθείσα -εν προκειμένω υβριδική- ενέργεια πραγματοποιήθηκε ως νομική υποχρέωση. Μάλιστα, ένας εκ των στόχων αυτής της στρατηγικής είναι η δημιουργία ενός νέου κανόνα, αμφισβητώντας τους ήδη υφιστάμενους.

Εκ των ανωτέρω, καθίσταται σαφές ότι οι σύγχρονοι πόλεμοι υπερκερνούν τις όποιες ταξινομήσεις και διακρίσεις μεταξύ τεθέντων ορίων (ειρήνη-πόλεμος). Η δημιουργία ενός ασύμμετρου περιβάλλοντος δικαίου και γκρίζων ζωνών θέτουν διαρκώς σε αμφισβήτηση τη ρυθμιστική αποτελεσματικότητα του δικαίου των ενόπλων συγκρούσεων, καθώς γεννάται το ερώτημα πώς εν τέλει μπορεί να αντιμετωπιστεί νομικά το φαινόμενο του υβριδικού πολέμου.

Όλα τούτα έχουν αναγνωριστεί εξ αμφοτέρων NATO και ΕΕ, οι οποίοι έχουν εντοπίσει τη γέννηση νέων προκλήσεων ασφαλείας αλλά και νομικών προκλήσεων για τα δυτικά κράτη, τα οποία κατά κανόνα τηρούν το διεθνές δίκαιο και σέβονται την αρχή του κράτους δικαίου. Έχοντας λάβει υπόψη το δεδομένο αυτό, NATO και ΕΕ έχουν προβεί στη θέση νέων στόχων και στο σχεδιασμό νέων στρατηγικών και δράσεων προκειμένου αποτρέψουν και αντιμετωπίσουν τις υβριδικές απειλές και τα φαινόμενα υβριδικού πολέμου, μεταξύ άλλων και σε νομικό επίπεδο. Δίνοντας έμφαση στο συντονισμό και στη συνεργασία μεταξύ των αλλά και στο επίπεδο μεταξύ των κρατών-μελών, καταβάλλεται η προσπάθεια έγκαιρου εντοπισμού φαινομένων υβριδικών συμπεριφορών, καθώς και της αποτελεσματικής αντιμετώπισής τους στη βάση μιας κοινής αντίληψης, η οποία θα επιχειρηθεί να αναλυθεί κατωτέρω, μέσα από την επισκόπηση της δράσης αφενός του NATO και αφετέρου της ΕΕ.

3.2.1. Η δράση του NATO για την αντιμετώπιση του υβριδικού πολέμου

Ως σημειώθηκε ανωτέρω, το NATO αναγνωρίζοντας και συνειδητοποιώντας μεταξύ άλλων, -ειδικά μετά την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία το 2014-, ότι η υβριδική δράση δημιουργεί γκρίζες ζώνες εκμεταλλεζόμενη νομικά κενά, συμπεριέλαβε στο κοινό ανακοινωθέν το 2016 και την περίπτωση του υβριδικού πολέμου, όσον αφορά την δυνατότητα επίκλησης και εφαρμογής του άρθρου 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον περί ενεργοποίησης του δικαιώματος της συλλογικής άμυνας. Ωστόσο, το NATO δεν περιορίστηκε μόνο σε αυτό, αλλά έχει προχωρήσει έκτοτε στη διαμόρφωση και ανάπτυξη μιας σειράς εργαλείων και στρατηγικών, σε μια προσπάθεια ολικής προσέγγισης των διαφόρων ειδών υβριδικών απειλών και αποτελεσματικής αντιμετώπισής τους.

---

⁹⁹ Sanz-Caballero, Susana. (2023), ό.π., p. 4.

Εικόνα 2: Χατζηηλίας, Αργύριος (2020): “Υβριδικός Πόλεμος: Η σημασία της πληροφορίας και της τεχνολογίας”. Huffington Post.

Πιο συγκεκριμένα, το NATO έχει συνειδητοποιήσει, ως εξάλλου τούτο προκύπτει και εκ των διαφόρων Συσκέψεών του, ότι ο υβριδικός πόλεμος συνιστά ένα εξαιρετικά πολύπλοκο ζήτημα ασφάλειας τόσο για την ίδια τη Συμμαχία όσο και για τα κράτη-μέλη του μεμονωμένα¹⁰⁰. Με χώρες-παίκτες όπως η Κίνα -την οποία το NATO θεωρεί ως εξαιρετικά απειλητική στον τομέα του κυβερνοχώρου- και η Ρωσία που δημιουργεί άτυπες έως και φανερές συμμαχίες ακόμη και με κράτη-μέλη του NATO, ήτοι με την Τουρκία¹⁰¹, το NATO άρχισε να επαναθεωρεί μεθόδους, μέσα και προσεγγίσεις, θέλοντας να επισκοπήσει και εν τέλει αντιμετωπίσει το ζήτημα των υβριδικών απειλών και του υβριδικού πολέμου δια μιας πιο καινοτόμας ματιάς, με παράλληλη την επίτευξη μιας μεγαλύτερης ενότητας των κρατών-μελών στην προσπάθεια αυτή. Έτσι, επέκτεινε την ήδη υφιστάμενη εργαλειοθήκη του προκειμένου αυτή καταστεί πιο ευρεία και ευέλικτη στην καταπολέμηση των υβριδικών απειλών. Ενδεικτικά, παρατίθενται ορισμένα εκ των εργαλείων κάτωθι¹⁰²:

Επίρρωση της ανθεκτικότητας: Ως αναλύθηκε και στο υποκεφάλαιο 3.1., η έννοια της ανθεκτικότητας φέρει πολλές προεκτάσεις και συναντάται σε πολλούς τομείς. Κατά συνέπεια,

---

¹⁰⁰ Malksoo, Maria. (2018). “Countering Hybrid Warfare as Ontological Security Management: The Emerging Practices of the EU and NATO”. *European Security*. 27 (3). p. 374. DOI: [10.1080/09662839.2018.1497984](https://doi.org/10.1080/09662839.2018.1497984). (τελευταία πρόσβαση: 20.05.2024).

¹⁰¹NATO (2020, November). NATO 2030: United for a New Era. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/12/pdf/201201-Reflection-Group-Final-Report-Uni.pdf. (τελευταία πρόσβαση: 21.05.2024).

¹⁰² Λιαρόπουλος, Α., Κωνσταντόπουλος, Ι. & Μποζίνης, Α.. (2021), ό.π., σελ. 23-26.

το NATO δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην διασφάλιση της ανθεκτικότητας και στη μείωση της ευαλωτότητας των κρίσιμων υποδομών των κρατών-μελών απέναντι σε υβριδικές επιθέσεις και απειλές. Η ανθεκτικότητα των υποδομών αυτών διαδραματίζει σημαντικό ρόλο εις αμφοτέρα πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο, καθώς ως σημειώθηκε στη Σύνοδο της Βαρσοβίας, υφίσταται σημαντική αλληλεξάρτηση μεταξύ των δύο αυτών πεδίων. Δια τούτο και τα κράτη-μέλη δεσμεύτηκαν στην ενίσχυση των νευραλγικών εθνικών υποδομών τους, προκειμένου καταστούν περαιτέρω ανθεκτικές, μεταξύ άλλων, απέναντι και στις υβριδικές απειλές¹⁰³.

Ενίσχυση της άμυνας στον Κυβερνοχώρο: Ένα εκ των κλασικών μέσων και συνηθισμένων επιλογών εκδήλωσης υβριδικής απειλής είναι η κυβερνοεπίθεση. Οι κυβερνοεπιθέσεις αποτελούν ένα κατ' αρχήν μη κοστοβόρο τρόπο προκειμένου επιτύχει κάποιος ένα υβριδικό χτύπημα, δεν περιορίζεται από γεωγραφικά σύνορα και μπορεί εύκολα να χρησιμοποιηθεί και από μη κρατικούς δρώντες. Αυτά τα χαρακτηριστικά του κυβερνοχώρου έχουν εμπεδωθεί από το NATO, το οποίο τον αντιμετωπίζει πλέον ως ένα πεδίο μάχης όπου λαμβάνουν χώρα κανονικά επιχειρήσεις και οι οποίες δύνανται να επιφέρουν ιδιαίτερα βλαβερά αποτελέσματα. Ως εκ τούτου, η Συμμαχία δίνει έμφαση, παροτρύνοντας και τα κράτη-μέλη, στην ενίσχυση της κυβερνοάμυνας, μέσω της ενδυνάμωσης των εθνικών υποδομών, δικτύων και οντοτήτων, όπως τούτο αποτυπώθηκε και στη Δέσμευση για την Άμυνα στον Κυβερνοχώρο (*Cyber Defense Pledge*)¹⁰⁴.

Ασκήσεις NATO: Λαμβάνοντας υπόψη την ανθεκτικότητα και την ενδυνάμωση της άμυνας στον κυβερνοχώρο ως μέρος της εργαλειοθήκης του NATO, δεν θα μπορούσαν να μη συνοδεύονται και από ανάλογες δοκιμασίες αντοχής και απόκρισης σε ενδεχόμενες υβριδικές επιθέσεις. Έτσι, το NATO έχει προσαρμόσει τις διεξαγόμενες ασκήσεις του προκειμένου ελέγχει διαρκώς εάν οι κατεχόμενες από αυτό και τα κράτη-μέλη δομές και υποδομές είναι ικανές να ανταπεξέλθουν σε υβριδικού τύπου χτυπήματα. Χρησιμοποιεί λοιπόν στις ασκήσεις ολόένα και περισσότερα υβριδικά στοιχεία, προσαρμόζοντας την όποια απάντηση όχι μόνο στο στρατιωτικό επίπεδο αλλά και σε πληροφοριακό και πολιτικό επίπεδο, διαπιστώνοντας έτσι ότι, ένας τέτοιος συντονισμός μεταξύ διαφορετικών τομέων και επιπέδων είναι απαραίτητος ώστε να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικότερα οι διάφορων τύπων υβριδικές συμπεριφορές και επιθέσεις.

Αντι-υβριδικές ομάδες υποστήριξης και Αποτροπή: Τα εν λόγω εργαλεία αναδεικνύονται επίσης σημαντικά και άπτονται και νομικών ζητημάτων, ήτοι τη δυνατότητα ενεργοποίησης

---

¹⁰³ NATO (2016, July). Warsaw Summit Communiqué. "71. We will ensure that Allies are equipped for, and meet requirements tailored to, the 21st century. Today, through our Cyber Defence Pledge, we have committed to enhance the cyber defences of our national networks and infrastructures, as a matter of priority. Each Ally will honour its responsibility to improve its resilience and ability to respond quickly and effectively to cyber attacks, including in hybrid contexts.". Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm. (τελευταία πρόσβαση: 22.05.2024).

¹⁰⁴ NATO (2016, July). Warsaw Summit Communiqué, 70, 71.

του άρθρου 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον για το δικαίωμα της συλλογικής άμυνας. Αναλυτικότερα, σε ό,τι αφορά τις αντι-υβριδικές ομάδες υποστήριξης, αυτές αναπτύχθηκαν στα πρότυπα των ομάδων υποστήριξης για την ανθεκτικότητα και τη διαφύλαξη των κρίσιμων υποδομών και οντοτήτων. Έτσι, οι αντι-υβριδικές ομάδες υποστήριξης δύνανται να χρησιμοποιηθούν από κράτος-μέλος του NATO, το οποίο κρίνει ότι χρειάζεται συνδρομή είτε για την διεύρυνση και βελτίωση των ικανοτήτων του απέναντι σε υβριδικές απειλές είτε όταν βιώνει μια κρίσιμη περίοδο. Από παράδειγμα συνδρομής μιας τέτοιας ομάδας ήταν το 2019, όποτε ζητήθηκε από το Μαυροβούνιο σε μια προσπάθειά του να ελαττώσει υφιστάμενες ευαλωτότητες του. Ενδιαφέρον στοιχείο εν προκειμένω και συγχρόνως δείγμα εξέλιξης ως προς τη νομική αντιμετώπιση των υβριδικών απειλών, είναι ότι σε αυτές τις ομάδες μπορούν να ενταχθούν και στρατιωτικές ομάδες συμβουλευτικού χαρακτήρα, εφόσον το αιτηθεί κράτος-μέλος, με αποτέλεσμα αφενός να δημιουργείται ένα συντονιστικό πλαίσιο πολιτικού και στρατιωτικού σκέλους και αφετέρου να μπορεί να εφαρμοστεί το άρθρο 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον πέραν από τα παραδοσιακά -μέχρι πρότινος- όρια.

Περαιτέρω, η αποτροπή ως μέθοδος δράσης του NATO έναντι υβριδικών δρώντων, αποσκοπεί στο να καταστήσει σαφές στον αντίπαλο ότι οι πράξεις των οποίων μετέρχεται ίσως του κοστίζουν περισσότερο από όσο θα τον ωφελήσουν. Επί παραδείγματι, μια προειδοποίηση/απάντηση-αντίδραση που θα συνίστατο σε ισχυρές οικονομικές κυρώσεις ή μοϊκοτάζ απέναντι στον υβριδικό δρώντα, ίσως τον έβαζε σε δεύτερες σκέψεις για το αν θα προέβαινε ή επαναλάμβανε τις υβριδικές πρακτικές του.

Σε κάθε περίπτωση, τα ανωτέρω εργαλεία συνιστούν αποτέλεσμα στην προσπάθεια υλοποίησης των τεθέντων στρατηγικών στόχων που έθεσε το NATO με την έκθεσή του *NATO 2030*¹⁰⁵, οι οποίοι είναι συνοπτικά οι ακόλουθοι: 1) ενδυνάμωση της πολιτικής συνοχής και ενότητας της Συμμαχίας του NATO, 2) ενδυνάμωση των πολιτικών διαβουλεύσεων και της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, 3) ενδυνάμωση της ίδιας της Συμμαχίας προς επίρρωση της διεθνούς ασφάλειας, σταθερότητας και ειρήνης, 4) παρότρυνση συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών προς ενίσχυση της περιφερειακής ασφάλειας, 5) παροχή συνδρομής από το NATO προς κράτη-μέλη για ζητήματα ασφάλειας και προετοιμασία μέσω τακτικών επιχειρήσεων και ασκήσεων για την αντιμετώπιση κοινών εμφανιζόμενων απειλών¹⁰⁶, 6) έμφαση στην έγκαιρη προειδοποίηση και αντιμετώπιση διεθνών κινδύνων και απειλών, 7) εμπέδωση του δημοκρατικού αξιακού συστήματος και προώθηση μεταρρυθμίσεων στους τομείς της ασφάλειας και της άμυνας.

Σημαντικό κρίνεται εν προκειμένω να αναφερθεί και το λεγόμενο Σχέδιο Άμεσης Αντίδρασης (*Readiness Action Plan – RAP*), συμφωνία την οποία υιοθέτησε το NATO στη

¹⁰⁵ NATO (2020, November). *NATO 2030: United for a New Era*, ό.π.

¹⁰⁶ *Countering Hybrid Threats*. NATO. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm. (τελευταία πρόσβαση: 22.05.2024).

Σύνοδο Κορυφής της Ουαλίας το 2014¹⁰⁷. Πιο συγκεκριμένα, με το ξέσπασμα της κρίσης μεταξύ Ρωσίας και Ουκρανίας και την προσάρτηση της Κριμαίας από την πρώτη, συνειδητοποιήθηκε από το NATO η ανάγκη διαμόρφωσης ενός συνεκτικού πλαισίου μέσω, εργαλείων και διαδικασιών, προκειμένου αφενός αποτρέπονται και αντιμετωπίζονται οι υβριδικές απειλές και αφετέρου ενδυναμωθούν σε εθνικό επίπεδο τα κράτη-μέλη. Στο πλαίσιο, λοιπόν, της προαναφερθείσας Συνόδου κατέληξε στο RAP, με το οποίο τέθηκε η παροχή ενός ολοκληρωμένου πακέτου μέτρων απαραίτητων για την ανταπόκριση στις αλλαγές του περιβάλλοντος ασφαλείας, με σκοπό να ενισχύσει τη συλλογική άμυνα του NATO απέναντι σε εξωτερικές απειλές, μεταξύ των οποίων και υβριδικές. Περαιτέρω, το RAP προέβλεπε την ενδυνάμωση της στρατηγικής επικοινωνίας, την ανάπτυξη και βελτίωση του συντονισμού μεταξύ του NATO και άλλων διεθνών οργανισμών, καθώς και την διεξαγωγή ασκήσεων στο πλαίσιο υβριδικού περιβάλλοντος, με απώτερο στόχο την ενίσχυση της διαδικασίας ανταλλαγής πληροφοριών και της διαδικασίας συντονισμού, προκειμένου ακολουθούνται οι πλέον ορθότερες επιλογές και λαμβάνονται προσφορότερες αποφάσεις.

Καταληκτικά, το NATO, έχοντας συνειδητοποιήσει το μέγεθος, την πολυμορφία ως προς το είδος αλλά και ως προς την εκδήλωση των υβριδικών απειλών, καθώς και την πολυπλοκότητά τους, αναγνωρίζει ότι δεν μπορεί εκ μονάς να καταφέρει όσα θα μπορούσε σε συνεργασία με την ΕΕ. Παράλληλα, προτρέπει και τα κράτη-μέλη σε στενότερες πολιτικές και στρατιωτικές συνεργασίες, καθώς πιστεύει ότι τέτοιες συνεργασίες θα επιρρώσουν και τους μηχανισμούς του ίδιου του NATO. Ειδικότερα, NATO και ΕΕ, έχοντας αντιληφθεί αμφότεροι πως οι απειλές και οι προκλήσεις που γεννούν είναι κοινές, έχουν αναπτύξει ένα κοινό πλαίσιο συνεργασίας, με ανταλλαγή πληροφοριών, προσπαθώντας ταυτόχρονα να επιτυγχάνουν μια κοινή γραμμή αντίδρασης έναντι των υβριδικών απειλών. Μάλιστα η συνεργασία αυτή έχει εκφραστεί και εμπράκτως με την ίδρυση το 2016 του Ευρωπαϊκού Κέντρου Αριστείας για την Αντιμετώπιση των Υβριδικών Απειλών (*Hybrid CoE*)¹⁰⁸, με έδρα το Ελσίνκι της Φινλανδίας, με στόχο την μελέτη των υβριδικών απειλών και την εξεύρεση τρόπων αντιμετώπισής τους από κοινού NATO-ΕΕ. Δείγμα αυτής της προσπάθειας για κοινή προσέγγιση και ενίσχυση της ασφάλειας σε αμφότερα εθνικό και διεθνές επίπεδο, αποτελούν επίσης το Κέντρο Αριστείας Στρατηγικών Επικοινωνιών¹⁰⁹ με έδρα τη Ρίγα της Λετονίας, το Συνεργατικό Κέντρο Αριστείας Κυβερνοάμυνας¹¹⁰ στο Ταλίν της Εσθονίας και το Κέντρο Αριστείας Ενεργειακής Ασφάλειας¹¹¹ στο Βίλνιους της Λιθουανίας.

---

¹⁰⁷ NATO (2014, September). Wales Summit Declaration. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm (τελευταία πρόσβαση: 24.05.2024).

¹⁰⁸ <https://www.hybridcoe.fi/>.

¹⁰⁹ <https://stratcomcoe.org/>.

¹¹⁰ <https://ccdcoe.org/>.

¹¹¹ <https://www.enseccoe.org/>.

3.2.2. Η δράση της ΕΕ για την αντιμετώπιση του υβριδικού πολέμου

Το ζήτημα των υβριδικών απειλών, τόσο από θεσμικής όσο και από πρακτικής άποψης, απασχολεί εντόνως τα τελευταία χρόνια και την ΕΕ. Με δεδομένες τις κινήσεις της Ρωσίας, που θέτουν συνεχώς σε δοκιμασία τις δυτικές αρχές και αξίες και έχοντας συνειδητοποιήσει ότι γίνεται ολοένα και περισσότερο στόχος αποσταθεροποίησης τόσο από κρατικούς όσο και από μη-κρατικούς δρώντες, η ΕΕ έχει προβεί στη λήψη διαφόρων μέτρων και στην αναδιαμόρφωση των στρατηγικών της προκειμένου αντιμετωπίσει τις απειλές υβριδικού χαρακτήρα.

Αρχικά, ήδη εκ των ιδρυτικών της Συνθηκών, η ΕΕ προσφέρει ένα νομικό πλαίσιο που υπό συνθήκες και προϋποθέσεις δύναται να επικουρήσει και στην αντιμετώπιση φαινομένων υβριδικών συμπεριφορών και επιθέσεων. Πιο συγκεκριμένα, ένα τέτοιο πλαίσιο αποτυπώνεται στο άρθρο 42 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση¹¹². Σύμφωνα με την παρ. 7 του εν λόγω άρθρου ορίζεται ότι: *«Σε περίπτωση κατά την οποία κράτος μέλος δεχθεί ένοπλη επίθεση στο έδαφός του, τα άλλα κράτη μέλη οφείλουν να του παράσχουν βοήθεια και συνδρομή με όλα τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Αυτό δεν επηρεάζει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας ορισμένων κρατών μελών»*. Τούτο, γνωστό και ως «ρήτρα κοινής άμυνας», συνοψιζόμενο σημαίνει ότι αφενός θεμελιώνει μια ρητή υποχρέωση των κρατών-μελών της ΕΕ απέναντι σε ένα άλλο κράτος-μέλος που δέχεται επίθεση και αφετέρου η προσφερόμενη συνδρομή δεν είναι απαραίτητο να είναι στρατιωτικής φύσης, σεβόμενο έτσι και κράτη-μέλη που τηρούν πολιτική ουδετερότητας. Άξιο να αναφερθεί είναι μάλιστα ότι η Γαλλία ζήτησε την ενεργοποίηση του συγκεκριμένου άρθρου το 2015, όποτε δέχθηκε τρομοκρατικό χτύπημα στην καρδιά του Παρισιού¹¹³.

Επιπλέον, στο άρθρο 222 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατοχυρώνεται η «ρήτρα αλληλεγγύης», η οποία πρωτοεισήχθη με τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Ειδικότερα, σύμφωνα με την εν λόγω διάταξη ορίζεται ότι: *«1. Η Ένωση και τα κράτη μέλη της ενεργούν από κοινού, με πνεύμα αλληλεγγύης, εάν ένα κράτος μέλος δεχθεί επίθεση ή πληγεί από φυσική ή ανθρωπογενή καταστροφή. Η Ένωση κινητοποιεί όλα τα μέσα που έχει στη διάθεσή της, συμπεριλαμβανομένων των στρατιωτικών μέσων που θέτουν στη διάθεσή της τα κράτη μέλη...»*¹¹⁴. Κατόπιν, ακολουθεί στο εν λόγω άρθρο, απαρίθμηση περιπτώσιολογίας κατά την οποία παρέχεται συνδρομή.

---

¹¹² Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης/ Συνθήκη του Μάαστριχτ. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:11992M/TXT>. (τελευταία πρόσβαση: 25.05.2024).

¹¹³ Ρήτρα κοινής άμυνας στην ΕΕ: τι ορίζει η Συνθήκη και τι σημαίνει αυτό στην πράξη. Διαθέσιμο σε <https://www.europarl.europa.eu/topics/el/article/20160119STO10518/ritra-koinis-amunas-stin-ee-ti-orizei-i-sunthiki-kai-ti-simainei-auto-stin-praxi>. (τελευταία πρόσβαση: 02.06.2024).

¹¹⁴ https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=LEGISSUM:mutual_defence. (τελευταία πρόσβαση: 02.06.2024).

Προχωρώντας, όσον αφορά την περαιτέρω θεσμική δράση της ΕΕ, σημειώνονται τα ακόλουθα: Ήδη εδώ και μια δεκαετία η ΕΕ έχει δώσει έμφαση στην επίρρωση της ενεργειακής ασφάλειας, καθιερώνοντας ειδικό νομοθετικό πλαίσιο, μεταξύ άλλων, για την προστασία των κρίσιμων υποδομών και οντοτήτων¹¹⁵, την προστασία των δεδομένων και την παρακολούθηση των ξένων επενδύσεων. Ακόμη, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Κώδικας Δεοντολογίας κατά της παραπληροφόρησης¹¹⁶, ο οποίος υπεγράφη το έτος 2018. Αναλυτικότερα, οι υπογράφοντες τον Κώδικα αυτό -ήτοι και παίκτες του ιδιωτικού τομέα- δεσμεύτηκαν σε τέσσερις τομείς θεμελιώδους σημασίας, οι οποίοι είναι οι εξής: 1) βελτίωση του εντοπισμού απειλών, με πρωτεύοντα ρόλο εν προκειμένω την Ειδική Μονάδα Ανάλυσης Υβριδικών Απειλών της ΕΕ¹¹⁷, 2) συντονισμένη αντίδραση, ήτοι γρήγορη ειδοποίηση και επικοινωνία των πολιτικών αρχών των κρατών-μελών, με ανταλλαγή πληροφοριών που θα έχουν συλλεγεί όσο το δυνατόν αμεσώτερα, έγκαιρα και με έγκυρο τρόπο, 3) διαδικτυακές πλατφόρμες και φορείς, με σκοπό την επίτευξη διαφάνειας και τον εντοπισμό ψεύτικων λογαριασμών προς καταπολέμηση φαινομένων παραπληροφόρησης και 4) ευαισθητοποίηση των πολιτών επί του ζητήματος της παραπληροφόρησης.

Ιδιαίτερης μνείας χρήζει η δράση της ΕΕ σε ό,τι αφορά τον κυβερνοχώρο και την εν γένει προσπάθειά της προς την ενδυνάμωση της κυβερνοασφάλειας και της καταπολέμησης των κυβερνοεπιθέσεων. Γνωρίζοντας ότι ο κυβερνοχώρος αποτελεί πεδίο διεξαγωγής υβριδικών δραστηριοτήτων και συγχρόνως στόχο υβριδικών επιθέσεων, έχει δώσει ιδιαίτερη σημασία, με τη λήψη διαφόρων μέτρων, προκειμένου προλαμβάνει υβριδικές απειλητικές δραστηριότητες και περαιτέρω, εάν αυτές επισυμβούν, να τις αντιμετωπίζει αποτελεσματικά.

Ειδικότερα, η ΕΕ έχει ήδη διαμορφώσει από το 2013 τη Στρατηγική για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο¹¹⁸. Κατά την εν λόγω στρατηγική, προκειμένου ο κυβερνοχώρος παραμείνει ασφαλής και ανοιχτός και συγχρόνως ανθεκτικός, δεν πρέπει να αποκλίνει από τις θεμελιώδεις αξίες -δημοκρατία, κράτος δικαίου και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων- της ΕΕ, αλλά να εκκινεί από αυτές και να εδράζεται σε αυτές. Δίνοντας μεγάλη έμφαση στην ανθεκτικότητα όλων των συνδεδεμένων υπηρεσιών και προϊόντων, η στρατηγική ενστερνίζεται τη λογική μια συλλογικής ανταπόκρισης έναντι των επισυμβαινόμενων κυβερνοεπιθέσεων, προκειμένου με τη σειρά της η ΕΕ καθίσταται ικανότερη και μεγαλύτερη αθροιστικά από τα μέρη που τη συναποτελούν. Επιπλέον, οι στόχοι τους οποίους έθεσε είναι: α) η ανθεκτικότητα, η τεχνολογική ηγεσία και κυριαρχία, β) η ενδυνάμωση της

¹¹⁵ Οδηγία (ΕΕ) 2022/2257 (CER) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 14ης Δεκεμβρίου 2022 για την ανθεκτικότητα των κρίσιμων οντοτήτων και την κατάργηση της οδηγίας 2008/114/ΕΚ του Συμβουλίου. Διαθέσιμη σε <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2557/oj>. (τελευταία πρόσβαση: 03.06.2024).

¹¹⁶ Action Plan against Disinformation. Διαθέσιμο σε https://www.eeas.europa.eu/node/54866_en. (τελευταία πρόσβαση: 03.06.2024).

¹¹⁷ Βλ. Κοινή Ανακοίνωση για προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο. *Κοινό πλαίσιο για την αντιμετώπιση υβριδικών απειλών Απόκριση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Διαθέσιμο σε <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/ALL/?uri=CELEX%3A52016JC0018>. (τελευταία πρόσβαση: 03.06.2024).

¹¹⁸ Η Στρατηγική για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο. Διαθέσιμη σε <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cybersecurity-strategy>. (τελευταία πρόσβαση: 04.06.2024).

επιχειρησιακής ικανότητας πρόληψης, αποτροπής και αντίδρασης και γ) η συνεργασία για την προώθηση και επίτευξη ενός ανοιχτού παγκόσμιου κυβερνοχώρου. Σχετικά με τις κατευθύνσεις που ακολούθησε, αυτές αφορούσαν το δίκτυο διαβίβασης, τον τομέα της δημόσιας ασφάλειας, την εγκληματικότητα στον τομέα της πληροφορικής, την προστασία και κοινοποίηση των δεδομένων, την ανταλλαγή πληροφοριών, την διακυβερνητική συνεργασία, τη σύμπραξη δημοσίου και ιδιωτικού τομέα και τον Οργανισμό της ΕΕ για την Κυβερνοασφάλεια (ENISA), ο οποίος είχε ιδρυθεί ήδη από το 2004¹¹⁹. Έκτοτε έχουν εκδοθεί, μεταξύ άλλων, οι Οδηγίες NIS (2016/1148) και NIS II (2022/2555) σχετικά με μέτρα για υψηλό κοινό επίπεδο ασφάλειας συστημάτων δικτύου και πληροφοριών σε ολόκληρη την Ένωση¹²⁰, όπου η δεύτερη θα αντικαταστήσει την πρώτη με καταληκτικό όριο για την Ελλάδα το έτος 2024.

Καταληκτικά, δύναται να απορρεύσει το συμπέρασμα ότι οι προσπάθειες της ΕΕ προς την καταπολέμηση των διαφόρων ειδών απειλών, οι οποίες υπό συνθήκες ευκόλως μπορούν να εξελιχθούν σε υβριδικές, δυνάμενες να επιφέρουν καταστροφικές συνέπειες για κράτη-μέλη, είναι διαρκείς, εξελικτικές και ευρείες. Δίνοντας έμφαση όχι μόνο στο ρυθμιστικό και κανονιστικό πλαίσιο, αλλά και στις επιμέρους δράσεις σε πρακτικό επίπεδο, καταβάλλει μια προσπάθεια να καταστεί και η ίδια ως οντότητα αλλά και τα κράτη-μέλη όσο το δυνατόν πιο έτοιμοι προς την αντιμετώπιση του σύγχρονου φαινομένου των υβριδικών απειλών. Όλα τούτα τα βήματα, συνδυαζομένων και αυτών του ΝΑΤΟ, φαίνεται να γεννούν προοπτικές και δη σε νομικό επίπεδο, το οποίο αποτελεί και ζήτημα της παρούσας εργασίας, δείχνοντας έναν τρόπο προσαρμογής και ευελιξίας απέναντι στο ταλανίζον ζήτημα των υβριδικών απειλών και όσων τις μετέρχονται.

3.3. Νομικές προοπτικές

Ως εκτενώς αναλύθηκε προθύστερα, οι τακτικές των υβριδικών δράσεων οι οποίες είτε εκμεταλλεύονται νομικά κενά είτε χρησιμοποιούν τους ίδιους τους κανόνες δικαίου ως “όπλο”, δημιουργούν τις περισσότερες φορές χαοτικά νομικά περιβάλλοντα και δοκιμάζουν εντόνως τα όποια κεκτημένα και τις ήδη γνώριμες αντιδράσεις των νομοταγών κρατών. Εκ τούτου, προκύπτει ότι δεδομένων των συνθηκών αυτών και του γεγονότος πως ο χαρακτήρας του πολέμου έχει αλλάξει και ήρθε για να μείνει, σε ό,τι αφορά το νομικό επίπεδο τα κράτη θα

---

¹¹⁹ Βλ. ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ *Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο Για έναν ανοιχτό, ασφαλή και προστατευμένο κυβερνοχώρο.* Διαθέσιμο σε <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=CELEX%3A52013JC0001>. (τελευταία πρόσβαση: 04.06.2024).

¹²⁰ <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/faqs/directive-measures-high-common-level-cybersecurity-across-union-nis2-directive-faqs>. (τελευταία πρόσβαση: 04.06.2024).

πρέπει να επιδιώξουν μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση αντίδρασης. Σαφέστερα, οι όποιες αντι-τακτικές έναντι των υβριδικών επιθέσεων θα πρέπει να διέπονται από ευρύτερη νομική διαλειτουργικότητα και ευελιξία, μη προσκολλώμενες στους αυστηρούς τύπους του θετικού δικαίου αλλά και σε συνδυασμούς κανόνων και πρακτικών που θα ήταν πρόσφοροι και αποτελεσματικοί στην αντιμετώπιση των προκλήσεων του υβριδικού πολέμου¹²¹.

Δίχως αμφιβολία, βήματα έχουν σημειωθεί εις άπαντα επίπεδα, ήτοι εθνικό, περιφερειακό και διεθνές. Η απόφαση 2217 (2018) του Συμβουλίου της Ευρώπης όπου παρότρυνε τα κράτη να ενστερνιστούν μη δεσμευτικά μέτρα έναντι των υβριδικών απειλών, το Εγχειρίδιο του Ταλίν με τα τεθέντα κριτήριά του για το υπό ποιες προϋποθέσεις δύναται να ενεργοποιηθεί το άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών περί νόμιμης άμυνας έναντι κυβερνοεπιθέσεων, η Σύσκεψη του ΝΑΤΟ το 2016, όπου με το κοινό ανακοινωθέν διατάθηκε ότι δύναται να ενεργοποιηθεί το άρθρο 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον περί συλλογικής άμυνας προς αντιμετώπιση του υβριδικού πολέμου, αποτελούν κάποια από τα παραδείγματα ότι το ζήτημα της νομικής αντιμετώπισης του υβριδικού πολέμου απασχολεί τη διεθνή κοινότητα, η οποία καταβάλλει συνεχή προσπάθεια βελτίωσης στο εν λόγω ζήτημα. Τούτο μόνο ως θετικό μήνυμα μπορεί να ληφθεί, καθώς οι ανοιγείς νομικές προοπτικές -αν και όχι απόλυτα ικανοποιητικές- μόνο ενθαρρυντικές δύναται να θεωρηθούν.

Επιρρωτικά των προαναφερθέντων, κρίνεται σημαντικό να αποτυπωθούν οι εθνικές νομικές οπτικές ορισμένων κρατών σε ένα επιμέρους πεδίο, αυτό του κυβερνοχώρου, καθώς ως λογικό, αποτελεί το πλέον ευάλωτο προσφερόμενο πεδίο διεξαγωγής υβριδικών επιθέσεων. Ειδικότερα και πριν παρατεθούν οι απόψεις κάποιων επιμέρους κρατών, το γενικότερο απόσταγμα των γνώμων αυτών σχετικά με το αν προσβάλλεται η κρατική κυριαρχία σε περίπτωση κυβερνοεπίθεσης και κατά συνέπεια αν μπορεί να βρουν εφαρμογής οι κατάλληλοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, μπορεί να συνοψιστεί ως ακολούθως: Οποιαδήποτε μη συναινετική ή μη νόμιμα αιτιολογημένη παρέμβαση στην κυριαρχική νομική σφαίρα ενός κράτους αποτελεί παραβίαση της κυριαρχίας του. Επί παραδείγματι, οποιαδήποτε μη εξουσιοδοτημένη ή μη νόμιμα αιτιολογημένη διεξαγόμενη επιχείρηση στον κυβερνοχώρο εναντίον κυβερνοϋποδομής άλλου κράτους, η οποία όμως δεν φτάνει στο επίπεδο βίας που απαιτεί ο κανόνας περί απαγόρευσης της χρήσης βίας ή δεν φτάνει το επίπεδο του εξαναγκασμού που απαιτεί ο κανόνας περί μη παρέμβασης, θα θεωρείται ότι παραβιάζει την κυριαρχία του κράτους που δέχεται την κυβερνοεπίθεση. Τούτο, διότι αν ακολουθηθεί η αντίθετη άποψη, τότε θα σημαίνει ότι η κυριαρχία ως νομική έννοια και αρχή θα στερείται νομικής σημασίας και νομικών συνεπειών όταν αυτή πλήττεται. Εξάλλου, η αντίθετη άποψη θα δημιουργούσε νομικά κενά και κατ'επέκταση αδυναμία απόδοσης ευθύνης, αφήνοντας

---

¹²¹ Bachmann, Sascha & Mosquera, Andres B. Munoz. (2015), ό.π., p. 28.

πρόσφορο πεδίο στους υβριδικούς δρώντες αφενός να συνεχίσουν τη δράση τους και αφετέρου να εκμεταλλεύονται τα κενά αυτά διαρκώς και με πιο απροκάλυπτο τρόπο¹²².

Αναλυτικότερα, όσον αφορά επίσημες δηλώσεις κρατών σχετικά με τα ανωτέρω, παρατίθενται τα ακόλουθα: Η Φινλανδία, σε συζήτηση σχετικά με την εφαρμογή κανόνων δικαίου στον κυβερνοχώρο, έχει δηλώσει ότι η κυριαρχία, ούσα πρωταρχικής σημασίας κανόνας διεθνούς δικαίου, βρίσκει εφαρμογή και στον κυβερνοχώρο, η παραβίαση του οποίου ισοδυναμεί με διεθνώς παράνομη πράξη και ως εκ τούτου πυροδοτεί την ευθύνη του κράτους¹²³. Εν συνεχεία, η Γαλλία έχει υποστηρίξει ότι η κυριαρχία νοείται και ισχύει και στον κυβερνοχώρο και ότι οι διεξαγόμενες σε αυτόν επιχειρήσεις μπορούν να σημαίνουν παραβίαση αυτής αλλά και των απαγορεύσεων της επέμβασης, της χρήσης βίας ή απειλής¹²⁴. Επιπλέον, η Εσθονία έχει ισχυριστεί ότι τα κράτη είναι υπεύθυνα για τις διεθνώς παράνομες επιχειρήσεις τους στον κυβερνοχώρο, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που θα ήταν υπεύθυνα για οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα που απαγορεύεται από διεθνείς συνθήκες ή από το διεθνές εθιμικό δίκαιο¹²⁵. Τέλος, η Γεωργία έχοντας υπάρξει η ίδια θύμα κυβερνοεπίθεσης το 2019, στη δήλωση που εξέδωσε καταδίκασε αρχικά την κυβερνοεπίθεση και υποστήριξε ότι η εν λόγω πράξη αντέβαινε τους διεθνείς κανόνες και αρχές, παραβιάζοντας την κυριαρχία της¹²⁶.

Εν προκειμένω, κρίνεται σημαντικό να αναφερθεί ότι παρά το γεγονός ότι τα ανωτέρω αποτελούν επίσημες δηλώσεις, ουχί απτές κρατικές πρακτικές, τούτο δεν σημαίνει ότι δεν αποτελούν *opinion juris*, άρα και σηματοδότης ανάλογης πρακτικής που θα συνοδεύσει τις δηλώσεις αυτές, σε περίπτωση που ανακύψει ζήτημα κυβερνοεπίθεσης. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπεται από την άλλη ότι ο όποιος ισχυρισμός περί παραβίασης της κυριαρχίας, συνεπώς και ενεργοποίησης του δικαιώματος της νόμιμης άμυνας, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό αφενός και από την τυχόν διαθέσιμη τεχνική ικανότητα ενός κράτους να αποδώσει την ευθύνη της επίδικης επιχείρησης σε άλλο κράτος και αφετέρου και από την ύπαρξη πολιτικής βούλησης προς τούτο.

Σε κάθε περίπτωση, οι προοπτικές φαίνεται να υπάρχουν και να ανοίγουν ένα πεδίο περαιτέρω δράσης και λήψης μέτρων προς αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των τεθεισών νομικών προκλήσεων εκ των υβριδικών απειλών και δη εκ του υβριδικού πολέμου. Σε τούτο, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει αφενός η εθνική βούληση σε ατομικό επίπεδο και αφετέρου

¹²² Tsagourias, Nicholas & Buchan, Russel. (2021), ό.π., p. 22.

¹²³ *Finland's views on International Law and Cyberspace*. (2023). Nordic Journal of International Law. 92, pp. 456-469. Διαθέσιμο σε https://brill.com/view/journals/nord/92/3/article-p456_008.xml. (τελευταία πρόσβαση: 10.06.2024).

¹²⁴ *Droit International Appliqué aux Opérations dans le Cyberspace*. (2019). Ministère des Armées, pp. 6-8. Διαθέσιμο σε <https://www.defense.gouv.fr/sites/default/files/ministere-armees/Droit%20international%20applique%C3%A9%20aux%20op%C3%A9rations%20dans%20le%20cyberespace.pdf>. (τελευταία πρόσβαση: 10.06.2024).

¹²⁵ <https://president.ee/et>.

¹²⁶ <https://mfa.gov.ge/en>.

ο συνδυασμός της με άλλες αντίστοιχες σε διεθνές επίπεδο, μέσα από την υιοθέτηση κοινών γραμμών, όπως αυτές μπορούν να εκφραστούν από οργανισμούς όπως το NATO και η ΕΕ. Συναντίληψη του προβλήματος και συνεργασία συνιστούν μάλλον τις έννοιες κλειδιά προς την επίτευξη καλύτερων αποτελεσμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Αντί Επιλόγου – Συμπεράσματα

4.1. Συμπεράσματα

Σε πρωθύστερο Κεφάλαιο της παρούσας, καταγράφηκε ότι μια επισκόπηση στη διεθνή βιβλιογραφία θα δείξει ότι υφίστανται δύο ρεύματα σκέψης σχετικά με την αντιμετώπιση του υβριδικού πολέμου και εν γένει των υβριδικών απειλών. Το πρώτο ρεύμα, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως απαισιόδοξο, βλέπει την επιτυχή έκβαση του υβριδικού πολέμου ως αναπόφευκτη, δεδομένου του εγγενούς πλεονεκτήματος του υβριδικού δρώντος και του δομικού μειονεκτήματος του δεχόμενου την υβριδική επίθεση. Στον αντίποδα, το δεύτερο ρεύμα, το οποίο φαίνεται αισιόδοξο, υποστηρίζει ότι αν και η αντιμετώπιση του υβριδικού πολέμου είναι δύσκολη, λόγω των μη συμβατικών μεθόδων των οποίων μετέρχεται, είναι δυνατή και νοητή. Προκειμένου όμως είναι ικανή, απαιτείται η τήρηση μιας σειράς προϋποθέσεων. Έτσι, πρωτεύουσας και καθοριστικής σημασίας αναδεικνύεται αρχικά η ύπαρξη της αντίληψης ότι υφίστανται υβριδικές απειλές και συνακόλουθα η κατανόηση του τι ακριβώς σημαίνουν και ποιες μορφές δύνανται να ‘ενδυθούν’. Περαιτέρω, δεδομένης της στόχευσης των υβριδικών απειλών σε δομές πέραν του συμβατικού στρατιωτικού επιπέδου και, ως εκ τούτου της μεταφοράς του πολέμου σε άλλα πεδία πλην του στρατιωτικού, κρίνεται αδήριτη η διαμόρφωση μιας αντίληψης περί ανθεκτικότητας σε πολλαπλά πεδία, ήτοι κοινωνικό, πολιτικό, θεσμικό-νομικό. Μια τέτοια αντίληψη συμβάλλει, όπως επισκοπήθηκε και στην παρούσα εργασία, σε μια νοοτροπία του τριπτύχου αποτροπή-αντίδραση-ανάκαμψη, η οποία επικουρεί τα κράτη και τις κοινωνίες να μειώνουν τις πιθανότητες ζημιών από υβριδικά χτυπήματα. Επιπλέον, προς την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των υβριδικών απειλών, τα διαθέσιμα μέσα και εργαλεία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, όπως εξάλλου και η δημιουργία του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου, το οποίο θα είναι όσο πρέπει ευέλικτο προκειμένου να καθίσταται εφικτό να υπαχθεί στο ρυθμιστικό του πεδίο μια ευρεία περιπτωσιολογία φαινομένων υβριδικών απειλών και συγχρόνως θα επιτρέπει την επικοινωνία μεταξύ των κρατών, ώστε να δύνανται ευκολότερα να ανταλλάσσουν τις απαραίτητες πληροφορίες και να συνεργάζονται, όταν αυτό ανακύπτει ως επιβλητέα αλλά και βέλτιστη λύση.

Παρακολουθηματικά των ανωτέρω αποτελούν και τα διάφορα δόγματα που έχουν διατυπωθεί από πλείονα κράτη όσον αφορά τον υβριδικό πόλεμο και απειλές. Μελετώντας τα κανείς προσεκτικά και συνδυάζοντας τα διάφορα παραδείγματα που έχουν καταγραφεί ως υβριδικές πολεμικές επιχειρήσεις, δύνανται να προκύψει μια ομαδοποίηση κρατών ως εξής: κράτη ‘θύτες’, κράτη ‘θύματα’ και ‘ουδέτερα’ κράτη.

Στην πρώτη κατηγορία, αυτήν των ‘θυτών’, την πρωτοκαθεδρία, ως η ενσάρκωση του υβριδικού αντιπάλου, φαίνεται να λαμβάνει η Ρωσία. Αν και η ίδια έχει απορρίψει τον όρο «υβριδικός πόλεμος», το δόγμα Gerasimov, όπως έχει περιγραφεί και στην παρούσα, εστιάζει σε μια συνολική θεώρηση των επιχειρήσεων εις αμοτέρους καιρούς πολέμου και ειρήνης με

σκοπό την υλοποίηση πολιτικών επιδιώξεων. Σύμφωνα εξάλλου με τον Gerasimov, στα επόμενα χρόνια η χρήση μη στρατιωτικών μέσων θα υπερκερνά τα στρατιωτικά με σκοπό την διενέργεια υβριδικών επιχειρήσεων.

Ως κράτος “θύτης” αναδεικνύεται και η Κίνα. Το δόγμα της Κίνας είναι γνωστό ως το «Δόγμα των Τριών Πολέμων» (πόλεμος-οιονεί πόλεμος-μη πόλεμος) και κινείται στην ίδια λογική με το Ρωσικό, ήτοι επικεντρώνεται στην αναθεώρηση του status quo είτε σε καιρό πολέμου είτε σε καιρό ειρήνης. Αναλυτικότερα, φαίνεται να ακολουθεί τις στρατηγικές σκέψεις και τα διδάγματα της *Τέχνης του Πολέμου* του Σουν Τσου, σύμφωνα με τα οποία η μεγαλύτερη νίκη επιτυγχάνεται χωρίς μάχη. Τούτο σημαίνει ότι οι υβριδικές της επιχειρήσεις εστιάζουν περισσότερο στην ψυχολογική διάσταση του αντιπάλου, διεξάγοντας επιχειρήσεις κυρίως κατά των γειτονικών της χωρών, όπως στην Αυστραλία¹²⁷.

Αν και όχι κράτος, ένας αρκετά επικίνδυνος για την ευρωπαϊκή -και όχι μόνο- ασφάλεια υβριδικός αντίπαλος είναι το Ισλαμικό κράτος, άλλως ISIS. Μέσα και από άλλες αδελφικές εξτρεμιστικές οργανώσεις που εδρεύουν σε διάφορα μέρη του κόσμου, όπως στην Αφρική και τη Μέση Ανατολή, ο ISIS έχει επιδείξει έναν πρωτοφανή “επαγγελματισμό” σε ό,τι αφορά τα υβριδικά ζητήματα, αξιοποιώντας τεχνολογικά εργαλεία και τεχνάσματα προκειμένου επιτύχει πλήγματα σε αντιπάλους.

Τα τελευταία χρόνια, δείγματα υβριδικής δράσης εμφανίζει και η Τουρκία, είτε μέσα από τα δόγματα που κατά καιρούς διατυπώνει είτε μέσα από τις δραστηριότητες που αναπτύσσει. Από το δόγμα της «Γαλάζιας Πατρίδας» έως και τα τετελεσμένα που συχνά απευθύνει στην Ελλάδα, όπως το casus belli σε περίπτωση επέκτασης των εσωτερικών υδάτων στα 12 ν.μ., η Τουρκία καταφέρνει να κινείται σε μια γκριζα ζώνη νομιμότητας και παρανομίας, στοχεύοντας συγχρόνως στον κλονισμό του ψυχολογικού υποβάθρου του αντιπάλου.

Από την άλλη, υπάρχουν και τα κράτη “θύματα”, τα οποία έχουν υποστεί υβριδικές επιθέσεις και συνεχίζουν να γίνονται στόχος διεξαγωγής υβριδικών επιχειρήσεων από τα κράτη “θύτες”. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου κράτους αποτελεί η Ουκρανία. Πιο συγκεκριμένα, η προσάρτηση της Κριμαίας το 2014 και ο πόλεμος που ξέσπασε τον Φεβρουάριο του 2022 με το πρόσχημα της Ρωσίας ότι επενέβη για παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας στους ομοεθνείς της, των οποίων τα δικαιώματα πλήττονταν από την ουκρανική κυβέρνηση, αποτελούν απτά παραδείγματα του υβριδικού πολέμου. Τούτο διότι προηγουμένως η Ρωσία είχε φροντίσει να χρησιμοποιήσει τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, προβάλλοντας ένα αφήγημα κατά το οποίο ήταν απαραίτητη η παρέμβασή της προκειμένου “σώσει” τους Ρωσόφωνους από τους δυνάστες Ουκρανούς.

---

¹²⁷ Κωσταράκος, Μιχαήλ. (2022). «Υβριδικός πόλεμος – Τι είναι και από ποιους εφαρμόζεται». Διαθέσιμο σε <https://www.protothema.gr/greece/article/1249497/stratigos-kostarakos-uvridikos-polemos-ti-einai-kai-apo-poiou-efarmozetai/> (τελευταία πρόσβαση: 10.08.2024).

Η Γεωργία επίσης, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κράτος ‘‘θύμα’’. Αναλυτικότερα, τον Αύγουστο του 2008, η Ρωσία υπό το πρόσχημα της εισβολής Γεωργιανών στην αυτόνομη περιοχή της Νότιας Οσετίας, διεξήγαγε ταυτόχρονα στρατιωτικές και μη στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον της Γεωργίας. Ειδικότερα, νευραλγικές υποδομές καθώς και κυβερνητικές ιστοσελίδες δέχθηκαν επιθέσεις δια του κυβερνοχώρου, κακόβουλα λογισμικά διεσπάρησαν και εν γένει έλαβε χώρα μια εκστρατεία παραπληροφόρησης με αποκορύφωμα και την εισβολή ρωσικών δυνάμεων στην επικράτεια του γεωργιανού κράτους. Ανάλογη κυβερνοεπίθεση είχε δεχθεί και η Εσθονία το 2007, με εμπλεκόμενους Ρώσους της διασποράς.

Ως λογικό, τα προαναφερθέντα κράτη, τα οποία η Ρωσία θεωρεί ως ανήκοντα στην σφαίρα επιρροής της, έχουν έκτοτε αναπτύξει μηχανισμούς για την υιοθέτηση και εφαρμογή μιας ολοκληρωμένης πολιτικής άμυνας απέναντι σε τέτοιου είδους κακόβουλες και καταστροφικές ενέργειες. Το ενδιαφέρον είναι ότι το προηγούμενο παράδειγμα των εν λόγω κρατών έχει παρακινήσει να ακολουθήσουν ανάλογες πολιτικές και κράτη, τα οποία μέχρι πρότινος φαίνονταν ουδέτερα απέναντι σε ανάλογα φαινόμενα. Τέτοια είναι η Σουηδία, η Νορβηγία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία και η Γερμανία.

Σχετικά με τη σχέση του υβριδικού πολέμου και του διεθνούς δικαίου, το οποίο αποτελεί και το θέμα της παρούσας εργασίας, τα προκύπτοντα συμπεράσματα φαίνονται ενδιαφέροντα. Από την άποψη ότι δεν νοείται εφαρμογή των διεθνών κανόνων περί της απαγόρευσης χρήσης βίας και του δικαιώματος της νόμιμης άμυνας έως την νεότερη προσέγγιση του NATO περί ενεργοποίησης του άρθρου 5 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον, του Εγχειριδίου του Ταλίν και των στρατηγικών της ΕΕ προκειμένου αντιμετωπίζει φαινόμενα υβριδικού πολέμου, οι ανακλύπτουσες οπτικές και δυναμικές φανερώνουν εξέλιξη.

Έχοντας κατά νου ότι οι διεξαγόμενες υβριδικές επιχειρήσεις μπορεί να προέρχονται είτε από κρατικούς είτε από μη κρατικούς παράγοντες είτε από συνδυασμό και των δύο και πως θέτουν εν αμφιβόλω την όποια, έως τώρα, ξεκάθαρη αντίληψη της διεθνούς κοινότητας περί ειρήνης και πολέμου και η δημιουργία «γκρίζων ζωνών», συνειδητοποιεί κανείς ότι εγείρονται ζητήματα τα οποία ήρθαν για να μείνουν και απαιτούν προσεκτική προσέγγιση και αντιμετώπιση.

Στόχος του υβριδικού αντιπάλου είναι να καταφέρει τέτοιας έντασης πλήγματα σε διαφόρους τομείς ενός κράτους, ήτοι στρατιωτικό, κοινωνικό, οικονομικό ή πολιτικό, βασιζόμενος σε μεθόδους και εργαλεία που του επιτρέπουν να μην οδηγείται στην πρόκληση ανοιχτής στρατιωτικής σύγκρουσης. Τρανό παράδειγμα αυτού είναι οι τακτικές της Ρωσίας, κλασικού κράτους ‘‘θύτη’’, η οποία διενεργεί εδώ και δύο δεκαετίες εναντίον της Δύσης εκστρατείες πολιτικού πολέμου με μέσα όπως σαμποτάζ, παραπληροφόρηση, παρεμβάσεις πολιτικού

χαρακτήρα και κυβερνοεπιθέσεις¹²⁸. Με αυτόν τον τρόπο, ως ο κατεξοχήν υβριδικός αντίπαλος, επιτυγχάνει να δημιουργεί αμηχανία στον δέκτη της υβριδικής επίθεσης, καθώς στον τελευταίο μεταφέρεται το βάρος της απόφασης για το πώς θα αντιδράσει, με ποια μέσα και κυρίως μέχρι ποιο βαθμό. Τούτο διότι, αυτή συγκεχυμένη κατάσταση δημιουργεί ερωτήματα του κατά πόσο εμπίπτει αφενός η επίθεση στην απαγόρευση της χρήσης βίας του Χάρτη και αφετέρου αν δικαιολογείται η έγερση νόμιμης άμυνας. Οι προκληθείσες, λοιπόν, αυτές νομικές ασάφειες, η αδυναμία προσδιορισμού του ποιες ακριβώς πράξεις μπορούν να θεωρηθούν επιθετικές ενέργειες και ως εκ τούτου να θεωρηθούν ως απαγορευθείσες, φαίνεται να συνιστούν μια εκ των μεγαλύτερων προκλήσεων για τα δυτικά κράτη, στο βαθμό μάλιστα που τα ίδια καλούνται να αντιμετωπίσουν την όποια νομική αβεβαιότητα που οφείλεται στα νομικά κενά που εκμεταλλεύεται ο υβριδικός δρών¹²⁹.

Ας μη λησμονά εξάλλου κανείς τα παραδείγματα υβριδικού πολέμου που επιβεβαιώνουν τα προαναφερθέντα. Οι ενέργειες της Ρωσίας εναντίον της Γεωργίας το 2008, της Ρωσίας εναντίον της Ουκρανίας με την προσάρτηση της Κριμαίας το 2014 αλλά και ο πόλεμος της πρώτης πάλι εναντίον της δεύτερης από τον Φεβρουάριο του 2022, έδειξαν την αμηχανία της διεθνούς κοινότητας ως προς την εφαρμογή του διεθνούς δικαίου στις εν λόγω περιπτώσεις. Παρόλα αυτά, ουδείς δεν μπορεί να παραβλέψει ότι στις συγκεκριμένες περιπτώσεις επιθετικότητα υπήρξε. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, έκτοτε σημειώθηκαν βήματα και λήφθηκαν αποφάσεις προς αντιμετώπιση ενδεχόμενων τέτοιων ενεργειών στο μέλλον. Όπως αναλύθηκε ανωτέρω, αρχής γενομένης του τρομοκρατικού χτυπήματος της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001, πλέον νοείται ενεργοποίηση του δικαιώματος της νόμιμης άμυνας κατ' άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και εναντίον μη κρατικών δρώντων. Περαιτέρω, βάσει της εμπειρίας από τα "μικρά πράσινα ανθρωπάκια", όταν οι υβριδικές επιθέσεις διεξάγονται υπό τη μορφή συμβατικών στρατιωτικών επιχειρήσεων όμως από στρατιώτες οι οποίοι δεν φέρουν διακριτικά, τούτο δύναται να θεωρηθεί επίθεση. Τέλος, η άποψη η οποία ολοένα συγκεντρώνει και περισσότερους υποστηρικτές, ήτοι όταν μια υβριδική επίθεση στοχεύει σε υποδομές άλλου κράτους, προκαλώντας όμως αποτελέσματα ανάλογης έντασης και ζημιών με συμβατικά πολεμικά όπλα, και δη εάν υπάρξουν και θύματα, θεωρείται επίθεση υπό την έννοια της παρ. 4 του άρθρου 2 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και ως εκ τούτου μπορεί να ενεργοποιηθεί το άρθρο 51 περί νόμιμης άμυνας.

Όλα τούτα μόνο αμελητέα δεν είναι. Αντιθέτως, προδίδουν πρόοδο και συνειδητοποίηση εκ μέρους της διεθνούς κοινότητας περί διαφόρων υφιστάμενων νομικών αδυναμιών, προσπάθεια για αντιμετώπιση καινοφανών φαινομένων δια της πρόσδοσης ευελιξίας στο διεθνές νομοθετικό πλαίσιο και γενικότερα έναν αλλεπάλληλο αγώνα να προλάβει τις

---

¹²⁸ «Ρωσία: Κλιμακώνει τον υβριδικό πόλεμο κατά του NATO ο Πούτιν – Πώς θα μπορούσε να απαντήσει η συμμαχία». Διαθέσιμο σε <https://www.in.gr/2024/06/11/world/rosia-klimakonei-ton-yvridiko-polemo-kata-tou-nato-o-poutin-pos-tha-mporouse-na-apantisei-symmaxia/> (τελευταία πρόσβαση: 10.08.2024).

¹²⁹ Sari, Aurel. (2018), ό.π., π. 5.

εξελίξεις. Σε κάθε όμως περίπτωση, τα βήματα που πρέπει να γίνουν όσον αφορά τη νομική αντιμετώπιση είναι ακόμα πολλά και δια τούτο, στα επόμενα και τελευταία υποκεφάλαια, θα επιχειρηθεί αφενός μια πρόταση περί της ανάπτυξης μιας στρατηγικής της Ελλάδας και αφετέρου η παράθεση ορισμένων προτάσεων για τα κράτη διεθνώς.

4.2. Εθνική στρατηγική

Η Ελλάδα ούσα ένα δυτικό κράτος, με αδιαπραγμάτευτα τα κεκτημένα του κράτους δικαίου και του σεβασμού απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα, καταστατικά αποτελεί έναν ευάλωτο παίκτη απέναντι στις υβριδικές τακτικές και επιθέσεις. Εκ τούτου προκύπτει η ανάγκη ανάπτυξης μιας ολοκληρωμένης εθνικής στρατηγικής αντιμετώπισης των υβριδικών απειλών, προκειμένου καταστεί η ελληνική κοινωνία αφενός ανθεκτική απέναντι στα υβριδικά πλήγματα και αφετέρου η Ελλάδα ως κράτος ενισχύσει την εθνική της ασφάλεια. Εντούτοις, ο σχεδιασμός μιας τέτοιας στρατηγικής δεν είναι αρκετός για την καταπολέμηση του φαινομένου των υβριδικών απειλών. Η επιτυχής διαμόρφωση και ακόμα περισσότερο η επιτυχής εφαρμογή της εξαρτάται από την συνειδητοποίηση ότι τέτοιου είδους απειλές υπάρχουν. Μια τέτοια αντίληψη είναι αυτή που θα βοηθήσει στην επίτευξη αποτελεσματικών μεθόδων και λύσεων.

Δεδομένης της εκτεταμένης χρήσης της τεχνολογίας και δη του κυβερνοχώρου, ο οποίος δεν γνωρίζει σύνορα και είναι πρόσφορος για ευελιξία και πολλαπλότητα ενεργειών, υψηλή θέση στην εθνική στρατηγική για την αντιμετώπιση των υβριδικών απειλών θα πρέπει να κατέχει η κυβερνοασφάλεια. Με απειλές όπως τα fake news, η παραπληροφόρηση και η στόχευση εθνικών νευραλγικών υποδομών, όπως η ηλεκτροδότηση και η εν γένει η ενέργεια, σημασία οφείλει να δοθεί στα βελτιωμένα μέσα ανίχνευσης και στην αποδοτικότερη συλλογή και ανάλυση των πληροφοριών.

Περαιτέρω, λαμβάνοντας υπόψη την ταχεία εξάπλωση νέων τεχνολογιών, όπως η Τεχνητή Νοημοσύνη, μια εθνική στρατηγική θα πρέπει να στοχεύει στην ενίσχυση και στην προστασία των ψηφιακών υποδομών. Ειδικότερα, η εστίαση θα πρέπει να είναι στην αδιάκοπη λειτουργία τους. Δια τούτο, η δημιουργία ενός μηχανισμού που θα αναγνωρίζει δυσλειτουργίες και μη συνηθισμένες κινήσεις στα συστήματα, θα ήταν καταλυτικής σημασίας προκειμένου αναβαθμιστεί το επίπεδο ετοιμότητας και αποτροπής.

Επιπλέον, η δημιουργία μιας μονάδας αφιερωμένης και λειτουργούσας αποκλειστικά για την παρατήρηση και την ανάλυση υβριδικών απειλών θα αποτελούσε ένα καθοριστικό βήμα. Αναλυτικότερα, έργο μιας τέτοιας μονάδας θα μπορούσε να είναι συλλογή πληροφοριών, η επιβοήθηση άλλων αρχών με τις κατάλληλες τεχνοκρατικές εισροές και μετάδοση γνώσης αλλά και η διεξαγωγή ασκήσεων-προσομοιώσεων προς ενίσχυση της ετοιμότητας απέναντι σε

ενδεχόμενες πραγματικές απειλές. Σημαντική θα ήταν επίσης η συμβολή της στον συντονισμό των αρμοδίων υπηρεσιών του εσωτερικού, μέσα από κατάλληλους μηχανισμούς προειδοποίησης αυτών και συνεργασίας με αυτές.

Τέλος, σε ό,τι αφορά τον τομέα της εθνικής νομοθεσίας, η Ελλάδα θα μπορούσε να προχωρήσει σε βελτιωτικές νομοθετικές παρεμβάσεις, ιδίως στον ποινικό τομέα. Συγκεκριμένα, δύναται να εισαχθούν άρθρα στον Ποινικό Κώδικα τα οποία αφορούν εγκλήματα στον κυβερνοχώρο. Αφ' ης στιγμής ο κυβερνοχώρος αποτελεί πρόσφορο πεδίο διάπραξης εγκλημάτων, το ελληνικό κράτος θα μπορούσε να τυποποιήσει ως εγκλήματα τις πιο συνήθεις ζημιογόνες πρακτικές, πραγματώνοντας παράλληλα μια διαβάθμιση ως προς τις ποινές, αναλόγως της προκαλούμενης ζημίας και του αγαθού που κάθε φορά πλήττεται. Ωστόσο, εν προκειμένω πρέπει να σημειωθεί ότι ένα τέτοιο έργο είναι αρκετά δύσκολο, λαμβάνοντας υπόψη αφενός την πολυπλοκότητα του κυβερνοχώρου και αφετέρου την εφευρετικότητα των διαπραττόντων τα διάφορα εγκλήματα, η οποία αποτελεί και τη μεγάλη πρόκληση του νομοθέτη, καθώς θα πρέπει να συμβαδίζει με αυτήν, αν όχι να την ξεπερνά. Ακολουθώντας και δεδομένης και την ευρωπαϊκής προσπάθειας να αντιμετωπίσει τις απορρέουσες από τον κυβερνοχώρο υβριδικές απειλές, κρίνεται αναγκαία η επίρρωση της συνεργασίας μεταξύ των δικαστικών αρχών των κρατών-μελών της ΕΕ για κυβερνοεγκλήματα, δια της ταχύτερης ανταλλαγής πληροφοριών αλλά και της θέσπισης ενός κοινού νομοθετικού πλαισίου, έστω και ελαχίστου περιεχομένου.

Καταληκτικά, η Ελλάδα έχει αποτελέσει πολλάκις χώρα-στόχο υβριδικών απειλών εκ της γείτονος της Τουρκίας, αναγκαζόμενη να δοκιμαστεί σκληρά ως προς τους μηχανισμούς αποτροπής της και αντιμετώπισης των τεθειμένων προκλήσεων. Δεχόμενη συχνά επιθετική ρητορική πολιτική, υφιστάμενη συνεχείς παραβιάσεις των συνόρων της όχι πάντα με τον κλασικό τρόπο που προβλέπει το διεθνές δίκαιο, αλλά και με την ανεξέλεγκτη αποστολή άοπλων «εργαλειοποιημένων» προσφύγων, αποτελεί μονόδρομο στο να αναπτύξει σήμερα, ουχί αύριο, μια εθνική στρατηγική που θα την καταστήσει ικανή και ανθεκτική απέναντι σε τέτοιου είδους γεωπολιτικές επιδιώξεις.

4.3. Προτάσεις

Έχοντας εντοπίσει το φαινόμενο της εκμετάλλευσης των διεθνών κανόνων, των υφιστάμενων κενών αλλά και της αλα καρτ επίκλησής τους από τους υβριδικούς δράστες, έχει συγχρόνως γίνει αντιληπτό ότι το εν λόγω πεδίο χρήζει ενίσχυσης προκειμένου τα κράτη μπορούν αντιμετώπιζούν τις όποιες προκλήσεις έγκαιρα και έγκυρα.

Ομοίως με άλλα πεδία, όπως το πληροφοριακό ή το τεχνολογικό, έτσι και το εθνικό νομικό πεδίο είναι δυναμικό και ως εκ τούτου μπορεί να εξελιχθεί, να επανερμηνευθεί ή ακόμα και

να γίνει δεκτικό βελτιωμένων αλλαγών. Το αυτό οφείλει κυρίως να ισχύει στο επίπεδο του διεθνούς δικαίου, όπου η καλλιέργεια ενός πνεύματος συναντίληψης περί του κινδύνου των υβριδικών απειλών και εν γένει του υβριδικού πολέμου, δύναται να οδηγήσει στη δημιουργία νέων δυνατοτήτων σε νομικό επίπεδο και κατ' επέκταση σε συλλογικές ενέργειες προς την αντιμετώπιση του εν λόγω φαινομένου.

Αρχικά, η πρωταρχική σημασία του διεθνούς δικαίου και των γενικώς παραδεδωμένων κανόνων του δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να αμφισβητείται ή να κλονιστεί. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να μένει αρτηριοσκληρωτικό, μη συμβαδίζοντας με τα νέα δεδομένα και άρα μη δυνάμενο να τα αντιμετωπίσει.

Υπό το ανωτέρω δεδομένο, τα κράτη προτείνεται να ενδυναμώσουν τη νομική τους ετοιμότητα. Τούτο σημαίνει, μεταξύ άλλων, να προσπαθήσουν να αποκωδικοποιήσουν τις μεθόδους και τις στρατηγικές που ακολουθούν οι υβριδικοί δρώντες και εν γένει των μέσων που μετέρχονται προκειμένου διεξάγουν "νομικό ανταγωνισμό". Ακόμη, αυτό ενέχει την εξεύρεση των απειλών στο νομικό πεδίο και τις υπάρχουσες νομικές αδυναμίες ή κενά σε θεσμικό επίπεδο, οι οποίες ενδεχομένως να εμποδίζουν στην αποτελεσματική απάντηση στις απειλές αυτές.

Επιπλέον, μια άλλη πρόταση έγκειται στη διαρκή επαγρύπνηση των κρατών, μέσω της διαρκούς παρακολούθησης εχθρικών νομικών δράσεων αλλά και αφηγήσεων. Τούτο μπορεί να αναδειχθεί ιδιαίτερα χρήσιμο, ειδικά στο πλαίσιο διαμοιρασμού της πληροφορίας με συμμαχικά κράτη, προκειμένου προβαίνουν σε υιοθέτηση κοινών μεθόδων αντιμετώπισης και σχεδιασμού κοινών στρατηγικών.

Εν συνεχεία, τα κράτη θα πρέπει να επικεντρωθούν, όπως αναφέρθηκε και στο κύριο μέρος της παρούσας, στην ανάπτυξη στρατηγικών δια των οποίων θα ενισχύσουν την ανθεκτικότητα του νομοθετικού τους πλαισίου -εις αμφοτέρω εθνικό και διεθνές επίπεδο-. Τούτο θα τα οδηγήσει κατ' επέκταση να επιρρώσουν τους μηχανισμούς αποτροπής. Σαφέστερα, μέσω της ενδυνάμωσης της νομικής ανθεκτικότητας θα είναι πιο εύκολο για τα κράτη να εντοπίζουν πιο έγκαιρα τις όποιες νομικές υβριδικές απειλές και συνακόλουθα, δια της κατάλληλης ρυθμιστικής βάσης που θα έχουν διαμορφώσει, θα δύνανται να τις αποτρέπουν επίσης εγκαίρως.

Τέλος, τα κράτη οφείλουν να μεριμνήσουν για την ενίσχυση της άμυνάς τους απέναντι στις υβριδικές απειλές. Τούτο σημαίνει ότι θα πρέπει να υπερασπίζονται αποφασιστικά και αποτελεσματικά το δικαίό τους σύστημα απέναντι στις εχθρικές υβριδικές ενέργειες, διαφυλάττοντας τις αρχές του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας, τα οποία αποτελούν κεκτημένα του δυτικού πολιτισμού και που σε αυτά στοχεύουν συχνά οι υβριδικοί αντίπαλοι. Εν προκειμένω, στο πλαίσιο του εθνικού νομοθετικού πλαισίου, εξαιρετικά χρήσιμος αναφαίνεται ο προσδιορισμός ή επαναπροσδιορισμός της έννοιας της «επίθεσης» και της

«επιθετικότητας». Με αυτόν τον τρόπο, κάθε κράτος θα είναι σε θέση αφενός να εξετάζει τις ανακúπτουσες περιπτώσεις επιθέσεων, να κρίνει εάν υπάγεται η εκάστοτε περίπτωση στην έννοια της «επίθεσης» και έτσι να επιβάλλει τις ανάλογες ποινές και αφετέρου να σχεδιάζει τα κατάλληλα μέσα και εργαλεία άμυνάς του.

Λαμβάνοντας υπόψη την πολυδιάστατη φύση του υπό εξέταση ζητήματος, καθίσταται κατανοητό ότι τα ανωτέρω, πέραν την εθνικής προσπάθειας που οφείλει να καταβάλει κάθε κράτος, απαιτούν τη διεθνή συνεργασία. Η ίδια η φύση του υβριδικού πολέμου και των υβριδικών απειλών, η οποία δεν γνωρίζει σύνορα και μπορεί να λάβει διάφορες μορφές και προεκτάσεις, επιβάλλει την διαρκή επαφή και συνεργασία μεταξύ των κρατών, προκειμένου διαμορφωθεί κοινός τρόπος σκέψης και συντονισμός ενεργειών. Δεν παραγνωρίζεται το γεγονός ότι κάτι τέτοιο είναι αρκετά δύσκολο, αφ' ης στιγμής κάθε κράτος έχει τις δικές του ιδιαίτερες αντιλήψεις και πολιτικές που ακολουθεί. Εντούτοις, όταν ο κίνδυνος είναι ορατός και δη καταφανώς κοινός, θα πρέπει να παραμερίζονται ήσσονος σημασίας διαφωνίες και να καταβάλλεται προσπάθεια για δημιουργία κοινών γραμμών και στρατηγικών. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου πως ήδη σε επίπεδο NATO και ΕΕ έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος, κάτι που δείχνει ότι ο δρόμος για συλλογικότερη δράση έναντι του φαινομένου των υβριδικών απειλών και πολέμου έχει ανοίξει. Ευρύτερη ανταλλαγή πληροφοριών και συντονισμός ασκήσεων σε επίπεδο ετοιμότητας και άμυνας μόνο να ενισχύσει τα κράτη μπορεί και να τα καταστήσει πιο ανθεκτικά.

Σε κάθε περίπτωση, δεδομένης της έκτασης, της επιταχυνόμενης εξάπλωσης και εξέλιξης των υβριδικών απειλών και των υβριδικών πολέμων, αλλά και της επικινδυνότητας που φέρουν και επιφέρουν, η μάλλον απαραίτητη λύση -αν και θα ήτο εξαιρετικά χρονοβόρα διαδικασία- είναι η δόμηση ενός διεθνούς νομοθετικού πλαισίου που θα ρυθμίζει το φαινόμενο του υβριδικού πολέμου. Το παραδοσιακό διεθνές δίκαιο λειτούργησε, λειτουργεί και θα συνεχίζει να λειτουργεί. Εντούτοις, η εποχή κατά την οποία συντάχθηκε εμπεριείχε μια συγκεκριμένη ιστορική νομοθετική βούληση ανταποκρινόμενη στα δεδομένα του τότε. Ωστόσο, τα δεδομένα του σήμερα ξεπερνούν πολλές φορές τις κλασικές έννοιες και εννοιολογήσεις του διεθνούς δικαίου. Όπως προαναφέρθηκε, οι επανερμηνείες των κανόνων θα μπορούσαν να είναι μια λύση, αλλά πόσο μπορεί μια επανερμηνεία να εξυπηρετήσει στη νομική υπαγωγή ενός φαινομένου, που όπως όλα δείχνουν, απαιτεί την δική του εξ υπαρχής ρύθμιση;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Έντυπη

Κωνσταντόπουλος, Ιωάννης Α.. (2020). «Υβριδικός Πόλεμος και Πληροφόρηση». *ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ*. Τεύχος 118 (Απρίλιος)

Πλουμής, Μιχαήλ. (2022). «Οι Στρατηγικές του Υβριδικού Πολέμου». *ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ*. Τεύχος 125 (Αύγουστος)

Χορτάτος, Κωνσταντίνος Π.. (2003). *Διεθνής τρομοκρατία, παγκόσμιος απειλή εναντίον της ειρήνης και της ασφάλειας της ανθρωπότητας*. Αθήνα-Κομοτηνή. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα

Διαδικτυακή

Κωσταράκος, Μιχαήλ. (2022). «Υβριδικός πόλεμος – Τι είναι και από ποιους εφαρμόζεται». Διαθέσιμο σε <https://www.protothema.gr/greece/article/1249497/stratigos-kostarakos-uvridikos-polemos-ti-einai-kai-apo-poious-efarmozetai/>

Λιαρόπουλος, Α., Κωνσταντόπουλος, Ι. & Μποζίνης, Α.. (2021). *Οι υβριδικές απειλές σε σχέση με την Ελλάδα και οι τρόποι αντιμετώπισής τους*. Ερευνητικό έργο σε συνεργασία με το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης. Διαθέσιμο σε <https://www.des.unipi.gr/files/labs/wps/meleti-yvridikes-apeiles.pdf>

Μαυραγάνης, Κώστας. (2019). *Υβριδικός πόλεμος, fake news και κυβερνοεπιθέσεις: Οι υβριδικές απειλές του 21^{ου} αιώνα και η Ελλάδα*. Huffington Post. Διαθέσιμο σε https://www.huffingtonpost.gr/entry/yvridikos-polemos-fake-news-kai-kevernoepitheseis-oi-uvridikes-apeiles-toe-21oe-aiona-kai-eellada_gr_5cbefc6ae4b00b3e70cf31f8

Παναγιωτόπουλος, Χαράλαμπος. (2021). “Σχεδίαση και υλοποίηση Μαύρων Επιχειρήσεων (BLACKPOPS) για αντιμετώπιση ασύμμετρων – υβριδικών απειλών, με σκοπό την επίτευξη του πλεονεκτήματος για τη νίκη”. Διαθέσιμο σε <https://adispo.mil.gr/periodiko-scholis/>

Πατσουλές, Δημήτρης. (2023). *Θαλάσσιος υβριδικός πόλεμος στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο: Η απειλή και τα αντίμετρα της ελληνικής αποτροπής*. Διαθέσιμο σε <https://defencereview.gr/hybrid-warfare-by-turkey-to-greece-at-aegean-sea-and-east-mediterranean-sea/>

Τριανταφυλλίδης, Δημήτρης Β.. (2017). «Ο πόλεμος στην Ουκρανία και το Δόγμα Γκερασίμοφ». Διαθέσιμο σε <https://www.anixneuseis.gr/%CF%80%CF%89%CF%82->

<https://www.in.gr/2024/06/11/world/rosia-klimakoneiton-yvridiko-polemo-kata-tou-nato-o-poutin-pos-tha-mporouse-na-apantisei-symmaxia/>

«Ρωσία: Κλιμακώνει τον υβριδικό πόλεμο κατά του ΝΑΤΟ ο Πούτιν – Πώς θα μπορούσε να απαντήσει η συμμαχία». Διαθέσιμο σε <https://www.in.gr/2024/06/11/world/rosia-klimakoneiton-yvridiko-polemo-kata-tou-nato-o-poutin-pos-tha-mporouse-na-apantisei-symmaxia/>

Η Στρατηγική για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο. Διαθέσιμη σε <https://digital-strategy.ec.europa.eu/el/policies/cybersecurity-strategy>

Κοινή Ανακοίνωση για προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο. Κοινό πλαίσιο για την αντιμετώπιση υβριδικών απειλών Απόκριση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Διαθέσιμο σε <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/ALL/?uri=CELEX%3A52016JC0018>

ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο Για έναν ανοικτό, ασφαλή και προστατευμένο κυβερνοχώρο. Διαθέσιμο σε <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=CELEX%3A52013JC0001>.

Οδηγία (ΕΕ) 2022/2257 (CER) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 14ης Δεκεμβρίου 2022 για την ανθεκτικότητα των κρίσιμων οντοτήτων και την κατάργηση της οδηγίας 2008/114/ΕΚ του Συμβουλίου. Διαθέσιμη σε <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2557/oj>.

Ρήτρα κοινής άμυνας στην ΕΕ: τι ορίζει η Συνθήκη και τι σημαίνει αυτό στην πράξη. Διαθέσιμο σε <https://www.europarl.europa.eu/topics/el/article/20160119STO10518/ritra-koinis-amunastin-ee-ti-orizei-i-sunthiki-kai-ti-simainei-auto-stin-praxi>

Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης/ Συνθήκη του Μάαστριχτ. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:11992M/TXT>

Ξενόγλωσση

Έντυπη

Hoffman, Frank J.. (2009). ‘Hybrid Warfare and Challenges’. JFQ. Issue 52, 1st quarter.

Kilcullen, David. (2009). *The Accidental Guerrilla: Fighting Small Wars in the Midst of a Big One*. Oxford University Press.

Moir, Lindsay. (2010). *Reappraising the resort to force; International Law, Jus ad Bellum and the War on Terror*. Oxford. Hart Publishing

Murray, Williamson & Mansoor, Peter R.. (2012). *Hybrid Warfare Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*. Cambridge University Press & Assessment
NATO Parliamentary Assembly. (2018). ‘Hybrid Warfare: NATO’s New Strategic Challenges

Shaw, Malcolm N.. (2015). *International Law*. Εκδ. Cambridge University Press. 7^η Έκδ.

Διαδικτυακή

Action Plan against Disinformation. Διαθέσιμο σε
https://www.eeas.europa.eu/node/54866_en.

Alexander, D. E.. (2013). ‘Resilience and Disaster Risk Reduction: An Etymological Journey’. *Natural Hazards and Earth System Sciences*. Vol. 13, Issue 11. DOI:[10.5194/nhess-13-2707-2013](https://doi.org/10.5194/nhess-13-2707-2013)

Bachmann, Sascha-Dominik. (2011). ‘Hybrid threats, cyber warfare and NATO's comprehensive approach for countering 21st century threats - mapping the new frontier of global risk and security management’. *Amicus Curiae*. Issue 88. DOI:
<https://doi.org/10.14296/ac.v2011i88.1671>

Bachmann, Sascha & Gunneriusson. (2015). ‘Hybrid Wars: The 21st-Century’s New Threats to Global Peace and Security’. *Scientia Militaria, South African Journal of Military Studies*, Vol 43, No. 1. DOI: 10.5787/43-1-1110

Bachmann, Sascha & Mosquera, Andres B. Munoz. (2015). ‘Lawfare and hybrid warfare – how Russia is using the law as a weapon’. *Amicus Curiae*. Issue 102. DOI:
<https://doi.org/10.14296/ac.v2015i102.2433>

Chodak, Paweł, Krassowski, Krzysztof & Wierchowski, Tomasz. (2021). ‘Hybrid Threats – Means of Destabilization of Law and Order in Modern Democratic Societies. Idea and Methodology of Proposed Research’. TEKA Commission of Legal Sciences. Polish Academy of Sciences. Vol. 14, No 2. DOI: <https://doi.org/10.32084/tekapr.2021.14.2-8>.

Cîrdei, Ionuț Alin. (2016). ‘Countering the Hybrid Threats’. *Revista Academiei Fortelor Terestre*. Vol. 82, No 2. Διαθέσιμο σε
https://www.researchgate.net/publication/321462132_COUNTERING_THE_HYBRID_THREATS

Countering Hybrid Threats. NATO. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm.

Cox, Rory. (2012). “Asymmetric warfare and military conduct in the Middle Ages”. *Journal of Medieval History*. Vol. 38 (1). DOI: [10.1080/13044184.2011.646745](https://doi.org/10.1080/13044184.2011.646745)

Cullen J., Patrick & Reichborn-Kjennerud, Erik. (2017). *MCDC Countering Hybrid Warfare Project: Understanding Hybrid Warfare.* Διαθέσιμο σε https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a8228a540f0b62305b92caa/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf.

Definition of Aggression, United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX). Διαθέσιμο σε <http://hrlibrary.umn.edu/instree/GAres3314.html>

Droit International Appliqué aux Opérations dans le Cyberspace. (2019). Ministère des Armées. Διαθέσιμο σε <https://www.defense.gouv.fr/sites/default/files/ministere-armees/Droit%20international%20appliqu%C3%A9%20aux%20op%C3%A9rations%20dans%20le%20cyberspace.pdf>

Dunlap, C.. (2001). *Law and Military Interventions: Preserving Humanitarian Values in 21st Century Conflicts.* Carr Center for Human Rights Policy. Διαθέσιμο σε <https://people.duke.edu/~pfeaver/dunlap.pdf>

European External Action Service, *Food-for-Thought Paper “Countering Hybrid Threats”*, 8887/15, 13 May 2015. Διαθέσιμο σε <https://www.statewatch.org/media/documents/news/2015/may/eeas-csdp-hybrid-threats-8887-15.pdf>.

Finland’s views on International Law and Cyberspace.(2023). Nordic Journal of International Law. 92. Διαθέσιμο σε https://brill.com/view/journals/nord/92/3/article-p456_008.xml.

Galeotti, Mark. (2014). “The Gerasimov doctrine and Russian non-linear war”. Moscow’s Shadows in Pynnoniemi, Katri & Jokela, Minna. (2020). Perceptions of hybrid war in Russia: means, targets and objectives identified in the Russian debate”. *Cambridge Review of International Affairs*. Volume 33, Issue 6. DOI: 10.1080/09557571.2020.1787949

Gashi, Beltush & Macedonci, Ejup. (2017). “Hybrid Threats- Global Challenge of Modern Times”. Διαθέσιμο σε <https://hrcak.srce.hr/file/288047>

Giannopoulos G., Smith H., Theocharidou M.. (2021). *The landscape of Hybrid Threats: A Conceptual Model (Public Version)*. Publications Office of the European Union, p. 6. DOI: [10.2760/44985](https://doi.org/10.2760/44985)

Glenn, Russel W.. (2009). “Thoughts on “Hybrid” Conflicts”. *Small Wars Journal*. Διαθέσιμο σε <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/thoughts-onhybrid-%20conflict>.

Hoffman, Frank G.. (2009). “Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict”. *Strategic Forum*. Number 240. Διαθέσιμο σε https://www.researchgate.net/publication/235068929_Hybrid_Threats_Reconceptualizing_the_Evolving_Character_of_Modern_Conflict_Strategic_Forum_Number_240_April_2009

Josan, Andrei & Voicu (Covaci), Cristina. (2015). “Hybrid Wars in the Age of asymmetric Conflicts”. *Review of the Air Force Academy. The Scientific Informative Review*. Vol. XIII, No 1 (28), p. 50. Διαθέσιμο σε https://www.afahc.ro/ro/revista/2015_1/Revista%201%202015%20v2.pdf

Kirkova, Rina & Taneski, Nenad. (2018). “The Concept of Hybrid Threats”. *Knowledge – International Journal*. Vol. 28 (6). DOI: [10.35120/kij28061795N](https://doi.org/10.35120/kij28061795N)

Kremidas – Courtney, Chris. (2019). “Building a Comprehensive Approach to Countering Hybrid Threats in the Black Sea and Mediterranean Regions”. *NATO Maritime Interdiction Operations Journal*. Issue 19. Διαθέσιμο σε <https://nmiotc.nato.int/wp-content/uploads/2020/01/NMIOTC-19-2019-B-internet-without.pdf>

Lanoszka, Alexander. (2016). “Russian hybrid warfare and extended deterrence in eastern Europe”. *International Affairs*. Volume 92, Issue 1. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12509>

Lesencium, Adrian. (2023). “Hybrid Warfare in Wartime – Concept and Action Operationalization Attempt-”. *Romanian Military Thinking*. Air Force Academy. Brasov. DOI: 10.55535/RMT.2023.1.3.

Malksoo, Maria. (2018). “Countering Hybrid Warfare as Ontological Security Management: The Emerging Practices of the EU and NATO”. *European Security*. 27 (3). DOI: [10.1080/09662839.2018.1497984](https://doi.org/10.1080/09662839.2018.1497984)

Manko, Olev & Mikhieiev, Yurii. (2018). “Defining the Concept of ‘Hybrid Warfare’ Based on the Analysis of Russia’s Aggression against Ukraine”. *Information & Security: An International Journal*, Volume: 41. DOI: <https://doi.org/10.11610/isij.4107>

Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Διαθέσιμο σε <https://www.icj-cij.org/case/70>

Monaghan, Andrew. (2015). “The ‘War’ in Russia’s ‘Hybrid Warfare’”. *The Us Army War College Quartetly: Parameters*. Volume 45, Number 4, Article 8. DOI: 10.55540/0031-1723.2987.

NATO (2014, September). Wales Summit Declaration. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm

NATO (2020, November). NATO 2030: United for a New Era. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/12/pdf/201201-Reflection-Group-Final-Report-Uni.pdf

North Atlantic Treaty Organisation. Allied Command Transformation (A.C.T.). (2009). *Multiple Futures Project – Navigating towards 2030*. NATO. Διαθέσιμο σε https://books.google.gr/books/about/Multiple_Futures_Project.html?id=NvjRoAEACAAJ&redir_esc=y.

Pawlak, Patryk. (2015). *Understanding Hybrid Threats*. European Parliamentary Research Service. Διαθέσιμο σε <https://epthinktank.eu/2015/06/24/understanding-hybrid-threats/>

Philp, W. R. & Martin, C. P.. (2009). *A philosophical approach to time in military knowledge management*. *Journal of Knowledge Management*. 13 (1). DOI: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/13673270910931242/full/html>

Pijpers, Peter. (2022). “Hybrid CoE Paper 15: Exploiting cyberspace: International legal challenges and the new tropes, techniques and tactics in the Russo-Ukraine War”. Διαθέσιμο σε <https://www.hybridcoe.fi/publications/hybrid-coe-paper-15-exploiting-cyberspace-international-legal-challenges-and-the-new-tropes-techniques-and-tactics-in-the-russo-ukraine-war/>.

Pipyros, K., Mitrou, L. & Gritzalis, D.. (2017). “Evaluating the effects of cyber-attacks on critical infrastructures in the context of Tallinn Manual”. 2nd NMIOTC Conference on Cyber Security in Maritime Domain. Διαθέσιμο σε https://www.researchgate.net/publication/322208760_Evaluating_the_effects_of_cyber-attacks_on_critical_infrastructures_in_the_context_of_Tallinn_Manual

Reeves, Shane. (2016). *The Viability of the Law of Armed Conflict in the Age of Hybrid Warfare*. Lawfare. Διαθέσιμο σε <https://www.lawfaremedia.org/article/viability-law-armed-conflict-age-hybrid-warfare>

Resolution 2217 (2018). *Legal challenges related to hybrid war and human rights obligations*. Διαθέσιμο σε <https://pace.coe.int/en/files/24762/html>.

Resolution 1368 (2001) / adopted by the Security Council at its 4370th meeting, on 12 September 2001. Διαθέσιμο σε <https://digitallibrary.un.org/record/448051?ln=en&v=pdf>

Resolution 1368 (2001) / adopted by the Security Council at its 4385th meeting, on 28 September 2001. Διαθέσιμο σε https://www.unodc.org/pdf/crime/terrorism/res_1373_english.pdf

Ruhl, J. B.. (2011). “General Design Principles for Resilience and Adaptive Capacity in Legal Systems – With Applications to Climate Change Adaptation”. *North Carolina Law Review*. Vol 89, Issue 5. Διαθέσιμο σε <https://scholarship.law.unc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4506&context=nclr>.

Sanz-Caballero, Susana. (2023). “The concepts and laws applicable to hybrid threats, with a special focus on Europe”. *Humanities and Social Sciences Communications*. Article Number 10. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01864-y>.

Sari, Aurel. (2018). “ Blurred Lines: Hybrid Threats and the Politics of International Law”. *Strategic Analysis, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats*. Διαθέσιμο σε https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3164265.

Sari, Aurel (2021). *Hybrid CoE Research Report 3: Hybrid threats and the law: Building legal resilience*. Διαθέσιμο σε <https://www.hybridcoe.fi/publications/hybrid-coe-research-report-3-hybrid-threats-and-the-law-building-legal-resilience/>

Sari, Aurel. (2015). *Legal Aspects of Hybrid Warfare*. Lawfare. Διαθέσιμο σε <https://www.lawfaremedia.org/article/legal-aspects-hybrid-warfare>

Sari, Aurel (2020). “Legal resilience in an era of grey zone conflicts and hybrid threats”. *Cambridge Review of International Affairs*. Vol. 33, Issue 6. DOI: <https://doi.org/10.1080/09557571.2020.1752147>

Sari, Aurel. (2018). *The Council of Europe’s Parliamentary Assembly Takes on the legal Challenges of Hybrid Warfare*. Lawfare. Διαθέσιμο σε <https://www.lawfaremedia.org/article/council-europes-parliamentary-assembly-takes-legal-challenges-hybrid-warfare>

Schmitt, Michael N.. (1999). “Computer Network Attack and the Use of Force in International Law: Thoughts on a Normative Framework”. *Columbia Journal of Transnational Law*. Vol. 37. Διαθέσιμο σε https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1603800.

Shea, Jamie. (2016). *Resilience: a core element of collective defence*. NATO Review. Διαθέσιμο σε <https://www.nato.int/docu/review/articles/2016/03/30/resilience-a-core-element-of-collective-defence/index.html>.

Stefanescu, Daniel-Cornel. (2016). “ Is Hybrid Warfare a New Manner of Conducting Warfare?”. *Review of the Air Force Academy. The Scientific Informative Review*. Vol. XIV, No 2 (32). DOI:10.19062/1842-9238.2016.14.2.20

Supreme Headquarters Allied Powers Europe and Allied Command Transformation, *Bi-SC Input to a New NATO Capstone Concept for the Military Contribution to Countering Hybrid Threats*, 25 August 2010. Διαθέσιμο σε <https://natolibguides.info/hybridwarfare/documents#sig-box-5136872>

Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare. Διαθέσιμο σε <https://www.onlinelibrary.iihl.org/wp-content/uploads/2021/05/2017-Tallinn-Manual-2.0.pdf>

Treverton, Gregory F.. (2018). “The Intelligence Challenges of Hybrid Threats”. *Center of Asymmetric Threat Studies – CATS*. Swedish Defence University. Διαθέσιμο σε <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1250560/FULLTEXT01.pdf>.

Tsagourias, Nicholas & Buchan, Russel. (2021). *Research Handbook on International Law and Cyberspace*. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781789904253>.

Ucko, David H. & Marks, Thomas A.. (2020). *Crafting Strategy for Irregular Warfare: A Framework for Analysis and Action*. Washington DC. National Defense University Press. Διαθέσιμο σε <https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/strat-monograph/crafting-strategy-for-iw.pdf>

Warsaw Summit Communiqué, NATO, July 2016. Διαθέσιμο σε https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm

Webb II, Carvent L.. (2020). “Understanding the Gray Zone”. *Intelligence Community Leadership: The Next Generation*. American Intelligence Journal. Vol. 37, No. 1. Διαθέσιμο σε <https://www.jstor.org/stable/27087697>

Wither, James K.. (2016). “Making Sense of Hybrid Warfare”. *Connections: The Quarterly Journal*. Vol. 15, No.2. DOI:[10.11610/Connections.15.2.06](https://doi.org/10.11610/Connections.15.2.06)

